

Ανοικτό Πανεπιστήμιο Κύπρου

Σχολή Ανθρωπιστικών και Κοινωνικών Επιστημών

Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών

Θεατρικές Σπουδές

Μεταπτυχιακή Διατριβή

**Οι συνέπειες της μητροκτονίας :
Από τους Αρχαίους Έλληνες τραγικούς ποιητές στον Σαρτρ**

Κωνσταντίνα Σαλακά

**Επιβλέπουσα Καθηγήτρια
Αγγελική Γιαννούλη**

Μάιος 2017

Ανοικτό Πανεπιστήμιο Κύπρου

Σχολή Ανθρωπιστικών και Κοινωνικών Επιστημών

Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών

Θεατρικές Σπουδές

Μεταπτυχιακή Διατριβή

**Οι συνέπειες της μητροκτονίας :
Από τους Αρχαίους Έλληνες τραγικούς ποιητές στον Σαρτρ**

Κωνσταντίνα Σαλακά

**Επιβλέπουσα Καθηγήτρια
Αγγελική Γιαννούλη**

Η παρούσα μεταπτυχιακή διατριβή υποβλήθηκε προς μερική εκπλήρωση των απαιτήσεων για απόκτηση μεταπτυχιακού τίτλου σπουδών
Στις Θεατρικές Σπουδές
από τη Σχολή Ανθρωπιστικών και Κοινωνικών Επιστημών
του Ανοικτού Πανεπιστημίου Κύπρου.

Μάιος 2017

Περίληψη

Στόχος αυτής της μελέτης είναι να εξετάσει διεξοδικά τις συνέπειες της μητροκτονίας, όπως τις παρουσίασε στο θεατρικό του έργο «Μύγες» ο Ζαν Πωλ Σαρτρ. Ο Ορέστης επιστρέφει στο Άργος δεκαπέντε χρόνια μετά τη δολοφονία του Αγαμέμνονα και βρίσκει την πόλη πνιγμένη στις μύγες και στη μετάνοια. Ο Αίγισθος έχει επιβάλει μια ετήσια νοσηρή τελετή, κατά τη διάρκεια της οποίας οι νεκροί επιστρέφουν από τον Κάτω Κόσμο για να υπενθυμίσουν στους πολίτες του Άργους τις αμαρτίες που διέπραξαν. Αντιμέτωπος με την κατάσταση που επικρατεί στο Άργος αποφασίζει σταδιακά να δράσει για τη συγκρότηση της προσωπικής του ελευθερίας. Κι ενώ η μητροκτονία, σύμφωνα με την παράδοση επιβάλλεται από τον Απόλλωνα, ο Ορέστης αντιλαμβάνεται ότι είναι ο μοναδικός τρόπος να διεκδικήσει την υπαρκτική του ταυτότητα. Αποφασίζει να δεσμευτεί με αυτήν την πράξη και έρχεται αντιμέτωπος με τα υπόλοιπα πρόσωπα του έργου. Συγκρίνοντας την αρχαία εκδοχή του μύθου, όπως αυτή παγιώνεται μέσα από τις τραγωδίες του Αισχύλου, του Σοφοκλή και του Ευριπίδη, θα επιχειρήσουμε να εξηγήσουμε τη «σύγχρονη» ματιά του Σαρτρ συνδέοντάς την τόσο με τη θεωρία του υπαρξισμού όσο και με τις κοινωνικοπολιτικές συνθήκες της εποχής.

Summary

The objective of the present study is to examine the consequences of matricide in Jean-Paul Sartre's play "The Flies". Orestes returns to Argos fifteen years after Agamemnon's murder and finds the city swarming with flies and wallowing in self-recrimination. Aegisthus, now the King of Argos, has instituted a morbid annual ceremony, during which the dead come back from Hades to remind the citizens of Argos of their sins. Orestes gradually decides to take action in order to construct his personal freedom. And although matricide, according to tradition, is imposed by Apollo, Orestes realizes that this is the only way for him to claim his personal identity. He commits himself to this course of action in the face of resistance or reluctance from the other characters of the play. By comparing the ancient versions of the myth, as presented in Aeschylus, Sophocles and Euripides, we will try to explain Sartre's modern take on the myth and to link it with existentialism as well as with the social and political conditions of Sartre's period.

Περιεχόμενα

Εισαγωγή.....	7
Κεφάλαιο 1: Ο δρόμος προς τη μητροκτονία	9
1.1 Ορέστης : η αναζήτηση της ταυτότητάς του και ο ρόλος της Ηλέκτρας.	9
1.2 Κλυταιμνήστρα.....	20
1.3 Δίας : μια προσπάθεια ανατροπής	23
Κεφάλαιο 2: Η μητροκτονία.....	27
Κεφάλαιο 3: Η κατάκτηση της προσωπικής ελευθερίας	30
3.1 Ο Ορέστης ελεύθερος	32
3.2 Ηλέκτρα : δέσμια των τύψεων.....	41
3.3 Δίας : η εξουσία που καταλύθηκε.....	45
3.4 Αργείοι.....	50
Επίλογος.....	54
Βιβλιογραφία	56

Εισαγωγή

Ο μύθος των Ατρείδων, από τη θυσία της Ιφιγένειας μέχρι τη δολοφονία της Κλυταιμνήστρας από το γιό της Ορέστη, ενέπνευσε όχι μόνο τους τρεις Έλληνες τραγικούς αλλά και πλήθος μεταγενέστερων δραματουργών, μεταξύ των οποίων και ο Γάλλος φιλόσοφος και δραματουργός Ζαν Πωλ Σαρτρ, ο οποίος το 1943 παρουσίασε για πρώτη φορά στο θέατρο Σάρα Μπερνάρ τις *Μύγες*. Πρόκειται για δράμα σε τρεις πράξεις, που παρουσιάζει υπό το φως της φιλοσοφίας του υπαρξισμού μια νέα εκδοχή του μύθου, αποτελώντας ένα από τα πιο χαρακτηριστικά παραδείγματα προσαρμογής του αρχαίου μύθου.

Η ιστορία του Ορέστη μάς είναι γνωστή από την τριλογία του Αισχύλου *Ορέστεια*, η οποία αποτελεί μια δραματική διερεύνηση της φύσης της δικαιοσύνης, ανθρώπινης και θεϊκής.¹ Κι ενώ στα πρώτα δυο έργα η *Ορέστεια* είναι μια ιστορία ανακυκλούμενης βίας, ολοκληρώνεται στις *Ευμενίδες* με έναν ύμνο της δημοκρατικής Αθήνας. Στην *Ηλέκτρα* του Σοφοκλή, τα δυο αδέρφια παραμένουν αφοσιωμένα στην ιδέα της μητροκτονίας μέχρι το τέλος, ενώ είναι χαρακτηριστική η απουσία τύψεων και η επιμονή τους στην επιβολή της ηθικής τάξης που πρεσβεύουν. Τέλος, στην *Ηλέκτρα* του Ευριπίδη, ο Ορέστης και η Ηλέκτρα απογυμνώνονται από το ηρωικό τους ανάστημα και τελικά η μητροκτονία φαίνεται να διαπράττεται όχι λόγω της μοίρας ή ως εκπλήρωση κάποιας θεϊκής εντολής, αλλά ως έγκλημα από συνηθισμένους ανθρώπους.

Ο Σαρτρ στις *Μύγες* πραγματεύεται την τελευταία πράξη του δράματος, την μητροκτονία, αναδεικνύοντας τις συνάφειές της με το κυρίαρχο θέμα της φιλοσοφίας του, την προσωπική ελευθερία του ανθρώπου. Ο Σαρτρ έγραψε ένα δράμα με πολιτικούς και φιλοσοφικούς υπαινιγμούς, θέλοντας να δώσει ένα μάθημα ελευθερίας στην κατεχόμενη Γαλλία του 1943. Το καθεστώς του Vichy, υπό την καθοδήγηση των Ναζί, επεδίωκε να βυθίσει τους Γάλλους στις ενοχές

¹ Easterling (2000), 383

για την ήττα τους από τους Γερμανούς ώστε να παραιτηθούν της εθνικής αυτονομίας τους. Η άρνηση του σαυτρικού Ορέστη να εγκαταλείψει την ελευθερία του για χάρη του Δία και να συμμορφωθεί στην καθεστηκυία τάξη, παραπέμπει σαφώς στη γαλλική αντίσταση και τον αγώνα των Γάλλων για να ανακτήσουν την εθνική κυριαρχία τους.

Σε αυτή την εργασία θα μελετήσουμε τις συνέπειες της μητροκτονίας, τον τρόπο με τον οποίο στιγματίζει όλους τους ήρωες του έργου, αλλά και τη σύνδεση της τραγωδίας με την πολιτική πραγματικότητα της εποχής του Σαρτρ. Σύμφωνα με τη θεωρία του υπαρξισμού, μόνο οι πράξεις προσδιορίζουν και στοιχειοθετούν την ύπαρξη του ανθρώπου, και μέσα από αυτές τις πράξεις συγκροτείται η ταυτότητά του. Για τον Σαρτρ δεν ήταν η Μοίρα που επέβαλε την πράξη της μητροκτονίας, αντίθετα η απόφαση του Ορέστη να επιλέξει ελεύθερα ήταν αυτή που καθόρισε τη μοίρα και τη ζωή του. Στο πρώτο κεφάλαιο θα μελετήσουμε την άφιξη του Ορέστη στο Άργος ως τη στιγμή που παίρνει την απόφαση να διεκδικήσει την υπαρκτική του ταυτότητα. Στη συνέχεια, στο δεύτερο κεφάλαιο, θα αναφερθούμε εν συντομία στην ίδια την πράξη της μητροκτονίας και τον τρόπο με τον οποίο ο Ορέστης του Σαρτρ σκοτώνει τους βασιλοκτόνους. Τέλος, στο τρίτο κεφάλαιο θα αναλύσουμε τις συνέπειες της μητροκτονίας τόσο για τον Ορέστη και την Ηλέκτρα όσο και για τους Αργείους και την τυραννική εξουσία του Δία.

Κεφάλαιο 1: Ο δρόμος προς τη μητροκτονία

Στη φιλοσοφία του Σαρτρ κυριαρχεί ο άνθρωπος που θα έχει την ικανότητα να γίνει ο κυρίαρχος της μοίρας του, ο σχεδιαστής του πεπρωμένου του. Αν και για τον Σαρτρ ο άνθρωπος τοποθετείται μέσα σε έναν κόσμο χωρίς νόημα, εντούτοις διεκδικεί τη δυνατότητα να επιβάλλει στην αταξία μια τάξη, που θα κάνει τη ζωή του άξια ύπαρξης.² Ο Σαρτρ υποστηρίζει ότι μόνο η πραγματικότητα είναι αυτή που έχει νόημα: «τα όνειρα, οι προσδοκίες, οι ελπίδες εξυπηρετούν μόνο για να προσδιορίσουν έναν άνθρωπο αρνητικά, σαν ένα σπασμένο όνειρο, μια ματαιωμένη ελπίδα, μια μάταιη προσδοκία».³ Οι δυο δρόμοι καθρεφτίζονται στον Ορέστη, στην Ηλέκτρα, και στην προσωπική τους αναζήτηση για ελευθερία. Έτσι, αποτυπώνονται οι δυο επιλογές του ανθρώπου, η επιλογή της ελευθερίας και η επιλογή της απραξίας, της εμμονής στο όνειρο και της αδυναμίας να υποστηρίξει κάθε πράξη που οδηγεί στην πραγματοποίηση του ονείρου.

1.1 Ορέστης : η αναζήτηση της ταυτότητάς του και ο ρόλος της Ηλέκτρας.

² Wreszin (1961), 36

³ Sartre (1947), 38

Ο Ορέστης επισκέπτεται το Άργος μαζί με τον παιδαγωγό του δεκαπέντε χρόνια μετά τη δολοφονία του Αγαμέμνονα, τη μέρα που γίνεται η γιορτή των νεκρών. Η πόλη είναι πνιγμένη στις μύγες και βυθισμένη στη θρησκόληπτη δεισιδαιμονία.⁴ Οι μύγες αισθητοποιούν την ενοχή που βαραίνει την πόλη για το φόνο του Αγαμέμνονα και χρησιμεύουν ως σύμβολο του συλλογικού χαρακτήρα της αμαρτίας.⁵ Το θρησκευτικό και κοσμικό σύστημα του Δία και του Αίγισθου έφεραν τις «μύγες» σαν λοιμό στους κατοίκους, οι οποίοι βασανίζονται χωρίς ουσιαστικά να επικοινωνούν.⁶ Κάθε χρόνο τέτοια μέρα ανοίγουν οι πύλες του Κάτω Κόσμου και οι νεκροί επιστρέφουν στην πόλη. Το Άργος μετατρέπεται σε μια επίγεια κόλαση αφού οι νεκροί έρχονται για να υπενθυμίσουν στους κατοίκους όλες τις αμαρτίες τους και τις αδικίες που εκείνοι διέπραξαν εναντίον τους.⁷ Οι ζωντανοί μάταια ζητούν συγχώρεση από τους νεκρούς, γιατί γνωρίζουν ότι ποτέ δεν θα τους δοθεί. Πρόκειται για μια ακόμη μέρα αφιερωμένη στη μετάνοια, χωρίς λύτρωση.

Ο σαρτρικός Ορέστης εισβάλλει στην ιστορία κατάφορτος από μια πληθώρα δεδομένων και σχέσεων με πράγματα που τον προσδιορίζουν εσωτερικά.⁸ Φέρει το βάρος ενός ονόματος που τον συνδέει με μια καταραμένη οικογένεια, τον οίκο των Ατρείδων, και που τον εμπλέκει σε έναν φαύλο κύκλο αίματος και εκδίκησης που κληρονομείται από γενιά σε γενιά.⁹ Αντικρίζοντας το παλάτι του πατέρα του αναφέρει στον παιδαγωγό του:

⁴ Λιαπής (2015), 4

⁵ Γκαστή (2005), 103

⁶ Slochower (1948), 45

⁷ Λιαπής (2015), 5

⁸ Μπακονικόλα (1991), 59

⁹ Από τον ιδρυτή του οίκου, τον Τάνταλο, που καταδικάστηκε για το ανοσιούργημά του (πρόσφερε για δείπνο τον γιό του Πέλοπα στους θεούς) σε αιώνια πείνα και δίψα στον Άδη, στον εγγονό του τον Ατρέα που σκότωσε τους γιούς του αδερφού του Θυέστη και έλαβε τιμωρία από τον Αίγισθο, στον Αγαμέμνονα που θυσίασε την Ιφιγένεια για έναν πόλεμο και δολοφονήθηκε από την Κλυταιμνήστρα και τον Αίγισθο, και τέλος στον

ΟΡΕΣΤΗΣ : ... Να το παλάτι μου. Το δικό μου παλάτι. Εκεί γεννήθηκε ο πατέρας μου. Εκεί τον σκοτώσανε – μια πουτάνα κι ο νταβατζής της. Κι εγώ εκεί γεννήθηκα. Ήμουν σχεδόν τριών όταν με πήραν μακριά οι μπράβοι του Αίγισθου.¹⁰

Εντούτοις ο Ορέστης δεν πιστεύει ότι τα ζητήματα του Άργους τον αφορούν και είναι διατεθειμένος να αφήσει τους Αργείους να λατρέψουν τους νεκρούς τους. Η άρνηση όμως του είναι επιγέννημα του «Είναι καθ' εαυτό»,¹¹ δηλαδή της πραγματικότητας που τον περιβάλλει, δεν αποτελεί κίνηση ελευθερίας από μέρους του, ούτε και προσπάθεια προσδιορισμού της ύπαρξής του. Αντίθετα, αρνείται να δράσει, ώστε να μηδενίσει τη γεγονότητά¹² του και να διεκδικήσει τη δική του υπαρκτική ταυτότητα. Ο Ορέστης, σύμφωνα με τον Σαρτρ, όταν φτάνει στο Άργος αγωνιά προ του παρελθόντος: θεωρεί ότι τίποτα δεν τον δένει με το Άργος και την οικογένεια των Ατρείδων, και όμως βρίσκεται εδώ. Εντούτοις όσο πιο πολύ «πλησιάζει» την κατάσταση του Άργους, τόσο πιο πολύ θα νιώσει να τον εγκαταλείπουν οι δυνάμεις που τον καλούν να μείνει αμέτοχος στα γεγονότα που διαδραματίζονται εκεί. Προς το παρόν, πάντως, ο Ορέστης του Σαρτρ επιστρέφει στο Άργος πιστεύοντας ότι έχει υψώσει ένα απροσπέλαστο φράγμα ανάμεσα σε αυτόν και την πόλη του, Έτσι καλεί τον παιδαγωγό του να φύγουν γιατί τίποτα δεν έχει ο ίδιος να προσφέρει στην πόλη, ούτε και η πόλη σε εκείνον:

Ορέστη και την Ηλέκτρα που είναι επιφορτισμένοι με το βάρος της εκδίκησης για το φόνο του πατέρα τους.

¹⁰ Σαρτρ (2011), 15

¹¹ Όταν το Είναι ευθυγραμμίζεται με τα αδρανή, αναγκαστικώς υπάρχοντα γεγονότα, τότε συνιστά το «Είναι καθ' εαυτό».

¹² Η γεγονότητα (factilite) περιλαμβάνει όλα τα δεδομένα, τα οποία υπάρχουν αναγκαστικά, χωρίς να τα έχει επιλέξει συνειδητά ο ίδιος ο άνθρωπος. Όλα τα τυχαία δεδομένα του Είναι του, όπως τα εξωτερικά χαρακτηριστικά του, το όνομά του, η σύνδεση με μια συγκεκριμένη οικογένεια και τα γεγονότα που διαδραματίστηκαν σε αυτήν κατά το παρελθόν, που έγιναν χωρίς να συμμετέχει αλλά τον ακολουθούν χωρίς να μπορεί να απαλλαγεί από αυτά. Παρόλο όμως, που είναι αληθινά και υπαρκτά δε συνιστούν στοιχεία της γνήσιας ταυτότητάς του. Όταν ο άνθρωπος επιχειρήσει να κατακτήσει αυτό που θα μπορούσε να είναι, τότε πραγματοποιεί υπέρβαση της γεγονότητας.

*ΟΡΕΣΤΗΣ : ένας βασιλιάς πρέπει να έχει τις ίδιες αναμνήσεις με τους υπηκόους του. Ας τους αφήσουμε κι ας φύγουμε...*¹³

Ο Ορέστης του Σαρτρ δεν φέρει κανένα από τα χαρακτηριστικά του Ορέστη των τραγικών. Και στους τρεις τραγικούς ποιητές, ο σκοπός της επιστροφής του Ορέστη στο Άργος είναι ξεκάθαρος από την αρχή: είναι η εκδίκηση για το θάνατο του πατέρα του, η μητροκτονία. Για παράδειγμα στις *Χοηφόρους*, ο Ορέστης ζητά τη συνδρομή του Δία για να εκδικηθεί τη δολοφονία του πατέρα του : «Ω Ζεύ, δόσε να εκδικηθώ το φόνο του πατέρα: πρόθυμος γίνε σύμμαχός μου!»¹⁴

Ο Ορέστης της πρώτης πράξης καθρεφτίζει την «κακή πίστη», όπως την ορίζει ο Σαρτρ: «αυτό που αλλάζει τα πάντα είναι το γεγονός ότι η κακή πίστη είναι ότι κρύβω την αλήθεια απ' τον εαυτό μου».¹⁵ Η κακή πίστη ισοδυναμεί με το ψεύδος που λέμε στον εαυτό μας, και η ουσία του ψεύδους υπονοεί ότι ο ψεύτης γνωρίζει πλήρως την αλήθεια που παραχαράζει.¹⁶ Ο Ορέστης αγωνιά ενώπιον αυτού που δεν μπορεί να ξεπεραστεί ούτε και να καταστρατηγηθεί. Έχει εγκλωβιστεί σε μια νομοτέλεια που τον συνδέει με το παρελθόν του και με έναν χαρακτήρα που είναι καταδικασμένος να ενεργήσει με έναν συγκεκριμένο τρόπο.¹⁷ Ο Ορέστης της πρώτης πράξης είναι παραδομένος στην κατάσταση που τον περιβάλλει, χωρίς να επιδιώκει την ανατροπή της, η οποία και μπορεί να τον οδηγήσει στη συγκρότηση της υπαρξιακής του ταυτότητας. Η γνησιότητα της ύπαρξης ενός ανθρώπου, όμως, καθορίζεται από τη στάση του απέναντι στη γεγονότσή του: αν καταφέρει να υπερβεί την αδράνειά του απέναντι στα γεγονότα που τον προσδιορίζουν θα μπορέσει να κατακτήσει αυτό που θα μπορούσε να γίνει.

Παρά την αρνητική του στάση απέναντι στο τρομακτικό παρόν των Αργείων και τη φαινομενική του αδιαφορία, ο Ορέστης βασανίζεται από την έλλειψη

¹³ Σαρτρ (2011), 16

¹⁴ Αισχύλος (1989), στχ.18-9

¹⁵ Macann (1993), 122

¹⁶ Σαρτρ (2007), 112

¹⁷ Macann (1993), 121

αναμνήσεων: οι αναμνήσεις θα μπορούσαν να γίνουν ο κρίκος που θα τον συνδέσει με αυτούς τους ανθρώπους, με αυτήν την πόλη που είναι η γενέτειρά του και θα μπορούσε να δώσει νόημα στην ύπαρξή του. Ο Ορέστης στερείται όλα αυτά τα στοιχεία που χαρακτηρίζουν, μια ύπαρξη, αλλά η εσωτερική ανάγκη του *ανήκειν* θα τον οδηγήσει σταδιακά να οικειοποιηθεί ένα διαφορετικό πρόσωπο, αυτό των ονειροπολήσεων της Ηλέκτρας που τον φαντάζεται σαν τον εκδικητή του φόνου του πατέρα τους,¹⁸ ώστε να μπορέσει να αφήσει το στίγμα του σε αυτόν τον κόσμο, να αποκτήσει ένα σχέδιο που θα δώσει νόημα στην ύπαρξή του. Αυτή η αγωνία του, η ανάγκη να έχει ρίζες στον κόσμο, τον κάνουν να αναρωτιέται:

ΟΡΕΣΤΗΣ : Εγώ τι έχω δικό μου;[...]τις μυρωδιές και τους ήχους, το θόρυβο της βροχής...Ήξερα πως δεν ανήκαν σε μένα...Γιατί οι αναμνήσεις είναι μια πολυτέλεια που την απολαμβάνουν αυτοί που έχουν σπίτια.¹⁹

Ο παιδαγωγός του, που πίστευε ως τώρα ότι τον μεγάλωσε ώστε να είναι ελεύθερος, δε συμμερίζεται την επιμονή του να επιστρέψει στο Άργος, τη βαθιά επιθυμία του να δεσμευτεί κάπου, να έχει ρίζες σε αυτόν τον κόσμο, να ορίσει μόνος του την ύπαρξή και την ελευθερία του. Θεωρεί ότι προνόμιο για έναν άνθρωπο είναι η ελευθερία από υποχρεώσεις, από προκαταλήψεις, από τα δεσμά του έθνους, της οικογένειας, της θρησκείας. Ο παιδαγωγός του Σαρτρ, αντίθετα από αυτόν τον Σοφοκλή που έχει το ρόλο του θεματοφύλακα της μνήμης και των δικαιωμάτων των νεκρών,²⁰ επιλέγει να μην προετοιμάσει τον Ορέστη για την εκδίκηση του Αγαμέμνονα. Αντίθετα διατηρώντας την ιδιότητα του παιδαγωγού στο ακέραιό της, τον εφοδιάζει με τις γνώσεις και την παιδεία, ώστε, στο τέλος του έργου, να βρει μόνος του το σκοπό της ζωής του:

¹⁸ Λιαπής (2015), 9

¹⁹ Σαρτρ (2011) Σελ. 16, 17

²⁰ Γκαστή (2005), 109. Στην αρχή της *Ηλέκτρας* του Σοφοκλή, ο Παιδαγωγός λέει στον Ορέστη : *...κι εδώ που φτάνουμε, λέγε πως βλέπεις τις πολύχρυσες Μυκήνες και το πολυσυφοριασμένο παλάτι των Πελοπιδών, απ' όπου εγώ κάποτε μετά του πατέρα σου το φόνο σε πήρα από την ομοαίματη αδερφή σου, σε μετέφερα, σ' έσωσα και σ' ανέθρεψα ως αυτήν την ηλικία εκδικητή του φόνου του πατέρα σου.* (Σοφοκλής (2007), στ.8-14)

ΠΑΙΔΑΓΩΓΟΣ : ...και να που τώρα είστε ένας νέος, πλούσιος και ωραίος άντρας, με τη σοφία ενός γέροντα, απαλλαγμένος από κάθε δουλεία και κάθε πίστη, χωρίς οικογένεια, χωρίς πατρίδα, χωρίς θρησκεία, χωρίς επάγγελμα, διαθέσιμος για οποιαδήποτε δέσμευση και ξέροντας, ωστόσο, πως δεν πρέπει ποτέ να δεσμεύεσαι. Δηλαδή είστε άνθρωπος ανώτερος, και επιπλέον ικανός να διδάξετε φιλοσοφία ή αρχιτεκτονική σε κάποιο μεγάλο πανεπιστήμιο. Και παρόλα αυτά μεμψιμοιρείτε!²¹

Ο Ορέστης, με εφόδιο τις γνώσεις που του δίδαξε ο παιδαγωγός του, συνειδητοποιεί ότι δεν τον καλύπτει αυτή η ελευθερία, γιατί αυτό συνεπάγεται μια ζωή άδεια από περιεχόμενο, χωρίς σύνδεση με το παρελθόν, χωρίς ελπίδα για το μέλλον και χωρίς καμία αγωνία για τη συγκρότηση της υπαρξιακής ταυτότητάς του.

Ο Δίας, που καλοδέχτηκε το έγκλημα της Κλυταιμνήστρας και του Αίγισθου καθώς του έδωσε την ευκαιρία να υποτάξει τους Αργείους συναισθηματικά και διανοητικά, προσπαθεί να αποτρέψει την εσωτερική αφύπνιση του Ορέστη. Έγινε σκιά του από τη στιγμή που ξεκίνησε το μεγάλο του ταξίδι για το Άργος, παρατηρεί τις κινήσεις του και επεμβαίνει την κατάλληλη στιγμή για να τον ενημερώσει για τη νοσηρή κατάσταση που επικρατεί στην πόλη. Η εικόνα που σχηματίζει ο θεατής για τους θεούς του Σαρτρ, είναι μια φρικτή εικόνα απόλαυσης του θανάτου και του βασανισμού των πιστών. Οι δαιμονικές οντότητες του Σαρτρ απολαμβάνουν την τυραννία τους και την περιβάλλουν με τη δικαιολογία της τήρησης της ηθικής τάξης. Κάθε στοιχείο χαράς της ζωής έχει εκλείψει, και μόνο οι μύγες, φυσικό σύμβολο μιάσματος για την πόλη, και ο φόβος κυριαρχούν σε αυτόν τον τόπο. Η βασιλοκτονία ήταν το πρόσχημα για να παραδώσουν οι Αργείοι την ελευθερία τους και τη συνείδησή τους και να αποδεχτούν την ηθική δουλεία,²² και ο Δίας δεν είναι διατεθειμένος να εγκαταλείψει αυτή την εξουσία που ασκεί πάνω στους ανθρώπους, γι αυτό παρακινεί τον Ορέστη να φύγει:

²¹ Σαρτρ (2011), 16-17

²² Kahn (1949), 5

*ΔΙΑΣ : Νεαρέ μου, φύγε από 'δω! Τι γυρεύεις εδώ πέρα;*²³

Η Ηλέκτρα εμφανίζεται στη σκηνή βεβηλώνοντας ένα άγαλμα του Δία. Είναι το πικρό, αγανακτισμένο θύμα του μύθου, που ζει με την ελπίδα της εκδίκησης. Βιώνει την απόρριψη του βασιλικού ζεύγους, αλλά την υπομένει και ονειρεύεται την εκδίκηση. Η Ηλέκτρα όμως τοποθετεί τον Ορέστη πρωταγωνιστή στο όνειρο της εκδίκησης γιατί η ίδια παραδέχεται ότι φοβάται τους σκοτεινούς δρόμους της μοναξιάς:

*ΗΛΕΚΤΡΑ : Θα φοβόμουν να πάρω μόνη μου τους δρόμους.*²⁴

Η εμφάνιση της Ηλέκτρας στο προσκήνιο είναι αυτή που θα ανατρέψει την οπτική του Ορέστη και θα ακυρώσει τις προσπάθειες του παιδαγωγού και του Δία να τον κρατήσουν ουδέτερο απέναντι στα γεγονότα που διαδραματίζονται στο Άργος. Ο Ορέστης, μέσα από τις ονειροπολήσεις της Ηλέκτρας, θα συνειδητοποιήσει ότι η γνησιότητα της ύπαρξης βρίσκεται στη δράση, στην εμπλοκή. Πρέπει να κάνει μια επιλογή που θα είναι πεφωτισμένη, κουβαλώντας το βάρος της ελευθερίας του και απορρίπτοντας διαταγές και προτάσεις που προέρχονται από άλλους, είτε θεούς είτε ανθρώπους.²⁵

Σύμφωνα με την Ηλέκτρα, η πράξη του Ορέστη πρέπει να συμπίπτει με τη μοίρα του οίκου των Ατρειδών, που αναπόφευκτα υπαγορεύει τη μητροκτονία. Βιώνοντας την απόρριψη της μητέρας της, ενισχύεται το αίσθημα αντίστασης και αντίδρασης στο καθεστώς και τους δολοφόνους του πατέρα της. Παραμένει σταθερή στο σχέδιο της εκδίκησης, αρνούμενη να υποταχθεί στη μοίρα που ο Αίγισθος και ο Δίας όρισαν για τους Αργείους. Με κάθε ευκαιρία δείχνει δημόσια την αποστροφή της στην εξουσία του Δία, από την οποία πηγάζουν όλα τα δεινά της πόλης:

ΗΛΕΚΤΡΑ : Σιχαμένε! Μούτρα πασαλειμμένα με χυμό βατόμουρο! Κοίταξέ με όσο θες με τα γουρλωτά σου μάτια, δεν με φοβίζεις...Αλλά θα έρθει αυτός που περιμένω, με το μεγάλο ξίφος του. Θα σε κοιτάξει κοροϊδευτικά, έτσι, με τα χέρια

²³ Σαρτρ (2011), 13

²⁴ Σαρτρ (2011), 23

²⁵ Kahn (1949), 8

του στη μέση και με το κεφάλι του γερμένο προς τα πίσω. Και μετά θα τραβήξει το σπαθί του και θα σε κόψει στα δυο, έτσι, από πάνω μέχρι κάτω!²⁶

Η Ηλέκτρα του Σαρτρ ταυτίζεται με την ομολογό της στο έργο του Σοφοκλή, που υψώνει το ανάστημά της απέναντι στο βασιλικό ζεύγος και απέναντι στις παραινέσεις της αδερφής της, της Χρυσόθεμης. Αντίθετα η αισχύλεια Ηλέκτρα, ενώ παραμένει σκλάβα του δολοφονικού ζεύγους, ζει με την ελπίδα της εκδίκησης, χωρίς όμως να παίρνει μέρος στη μητροκτονία. Η ευριπίδεια Ηλέκτρα μοιάζει περισσότερο να ανησυχεί για τις επιπτώσεις που είχε η δολοφονία του πατέρα της πάνω της, καθώς ζει μέσα στην φτώχεια, παρά για την απόδοση δικαιοσύνης. Και οι τρεις αρχαίοι Έλληνες τραγικοί ποιητές όμως διατηρούν ένα κοινό χαρακτηριστικό στην ηρώιδα τους, το οποίο υιοθετεί και ο Σαρτρ, αυτό της επιμονής της για εκδίκηση και ανατροπής της υπάρχουσας τάξης προς όφελος της γενιάς της. Μοναδικός τρόπος για την επίτευξη αυτού του στόχου είναι η μητροκτονία και η Ηλέκτρα είναι ανένδοτη ως προς αυτό. Η Ηλέκτρα του Σαρτρ, η οποία σε γενικές γραμμές δεν διαφέρει από τις αρχαίες ομολόγους της, θα χρησιμοποιηθεί περίτεχνα από το Γάλλο συγγραφέα ως σπίθα που θα πυροδοτήσει τις εξελίξεις και θα οδηγήσει τον Ορέστη στην αναζήτηση της ελευθερίας του.

Η υπαρξιστική φιλοσοφία υποστηρίζει ότι αυτό που χρειάζεται ο άνθρωπος είναι να ανακαλύψει τον εαυτό του και να κατανοήσει ότι δεν μπορεί τίποτα να τον σώσει από αυτόν, ακόμη και η έγκυρη απόδειξη της ύπαρξης του θεού. Η Ηλέκτρα, ακολουθώντας τις αθεϊστικές αρχές του υπαρξισμού, απομυθοποιεί κάθε έννοια του θεού και της ιερότητάς του, τον απογυμνώνει και τελικά αυτό που μένει είναι η εικόνα ενός κούφιου ξύλου, βαμμένου με μπογιές, που προσφέρει ψεύτικες ελπίδες. Μονολογεί, γεμάτη αηδία, μπροστά στο άγαλμα του Δία:

ΗΛΕΚΤΡΑ : ...Είναι φτιαγμένος από κάτασπρο ξύλο ο τρομερός θεός των νεκρών! Το φρικιαστικό αίμα στο πρόσωπο και τα τρομαχτικά πράσινα μάτια, είναι τελικά σκέτη λαδομπογιά. Σωστά; Εσύ το ξέρεις πως είσαι κάτασπρος μέσα σου, σαν σώμα μικρού παιδιού. Το ξέρεις πως ένα σπαθί μπορεί να σε σκίσει στα δυο μ' ένα

²⁶ Σαρτρ (2011), 20-1

*χτύπημα, κι ούτε στάλα αίμα δεν θα χυθεί. Δεν είσαι τίποτα, ένα κομμάτι άσπρο ξύλο είσαι, ό,τι πρέπει για το τζάκι.*²⁷

Η Ηλέκτρα ουσιαστικά δίνει το έναυσμα στον Ορέστη να πραγματοποιήσει την υπέρβαση και να αναλάβει ένα έργο που θα τον προσδιορίσει υπαρκτικά. Η ζωή του Ορέστη αποκτά νόημα όταν βλέπει τον εαυτό του μέσα από τα μάτια της Ηλέκτρας και του αποκαλύπτεται ο τρόπος, με τον οποίο θα αποκτήσει μια θέση μέσα στο Άργος. Η ενδεχόμενη δολοφονία του Αίγισθου και της Κλυταιμνήστρας δεν φαντάζει πλέον σαν κάτι ξένο από αυτόν, αλλά σαν μια ευκαιρία να οικειοποιηθεί ένα πρόσωπο που θα του έδινε την ευκαιρία να αποκτήσει ταυτότητα. Αν πετύχει να ανταποκριθεί στον τρόπο της Ηλέκτρας, η οποία τον βλέπει σαν άγριο νέο που κραδαίνει το ξίφος για να εκδικηθεί τους δολοφόνους του πατέρα του, δεν θα εκπληρώσει μόνο τη φαντασίωσή της αλλά θα προσφέρει στον εαυτό του ρίζες σε αυτόν τον κόσμο.²⁸ Μέσα από την περιγραφή που δίνει η αδερφή του, ο Ορέστης αντιλαμβάνεται το πάθος της και τις ελπίδες της, που στηρίζονται στο πρόσωπό του:

*ΗΛΕΚΤΡΑ : Είναι κάποιος που περιμένω.. Ή μήπως θα τραβούσε το σπαθί του και θα 'πεφτε με μανία πάνω στο δολοφόνο για να του λιώσει το κεφάλι.*²⁹

Ο Σαρτρ υποστηρίζει ότι «ο άνθρωπος δεν μπορεί να ανακαλύψει καμία αλήθεια για τον εαυτό του, χωρίς τη διαμεσολάβηση του άλλου. Ο άλλος είναι σημαντικός για την ύπαρξή μου, έτσι η ενδόμυχη ανακάλυψη του εαυτού μου είναι την ίδια στιγμή και αποκάλυψη του άλλου, σαν ελευθερία που αντιμετωπίζει τη δική μου και δεν μπορεί να σκεφτεί ή να πράξει χωρίς να κάνει κάτι για μένα ή εναντίον μου».³⁰ Μέσα από το βλέμμα του άλλου, αποκτιέται η συνείδηση της υποκειμενικής ταυτότητας. Ο άλλος είναι ο απαραίτητος μεσολαβητής ανάμεσα σε μένα και σε μένα. Με την εμφάνιση του άλλου, είμαι σε θέση να εκφέρω μια κρίση για μένα όπως για ένα αντικείμενο, διότι στον άλλο

²⁷ Σαρτρ (2011), 21

²⁸ Gore (1967), 139

²⁹ Σαρτρ (2011), 26

³⁰ Sartre (2007), 41

εμφανίζομαι ως αντικείμενο. Αναγνωρίζω ότι είμαι, όπως με βλέπει ο άλλος.³¹ Ωστόσο, όταν ο άνθρωπος ενεργεί μέσα σε έναν κόσμο αποξενώνεται ταυτόχρονα από τον εαυτό του, διότι ενεργεί όπως και οι άλλοι και αυτό τον κάνει αυτομάτως ανταλλάξιμο με οποιονδήποτε άλλο. Σε αυτό το σημείο εισβάλλει η πρόκληση της γνησιότητας, που θα οδηγήσει στην συγκρότηση της υπαρκτικής ταυτότητάς του. Ο Ορέστης λοιπόν διαπιστώνει ότι με την ενδεχόμενη δολοφονία του Αίγισθου και της Κλυταιμνήστρας, θα μπορούσε να οικειοποιηθεί ένα αλλότριο πρόσωπο, αυτού του φασματικού Ορέστη που στοιχειώνει τις ονειροπολήσεις της Ηλέκτρας:³²

ΗΛΕΚΤΡΑ : Θα έρθει, δεν μπορεί να μην έρθει. Είναι απ' τη γενιά μας, βλέπεις...θα του δείξω με το δάχτυλο τους ενόχους και θα του πω : «Χτύπα, Ορέστη, χτύπα! Αυτοί είναι!»³³

Η συνειδητοποίηση ότι ο κόσμος έχει νόημα μόνο στο βαθμό που ο άνθρωπος εμπλέκεται συνειδητά με ένα προσωπικά επιλεγμένο έργο, γεννά το άγχος. Η συνειδητοποίηση ότι ο άνθρωπος υπάρχει στον κόσμο χωρίς συγκεκριμένες ιδιότητες, γεννά το μηδέν. Το μηδέν αποτελεί την ειδοποιό και μοναδική δυνατότητα του όντος. Η συνειδητοποίηση της μηδενικότητας λειτουργεί ως λόγος επιδίωξης της υπαρκτικής γνησιότητας και κατ' επέκταση της ελευθερίας. Η μηδενοποίηση αποτελεί την καταγωγή της υπέρβασης.³⁴ Ο Ορέστης στέκει ανάμεσα στο παρελθόν του και τις πιθανές εκδοχές του μέλλοντός του. Βρίσκεται στο απόλυτο μηδέν, καθώς νιώθει ότι το παρελθόν του, η ευγενική διαπαιδαγώγησή του, η αδιαφορία του για τη γενιά του δεν μπορούν να του προσφέρουν πια τίποτα. Είναι ένας ξένος και πάντα αυτό θα είναι αν δε δράσει. Κατά τη διάρκεια της ετήσιας γιορτής των νεκρών, όπου η Ηλέκτρα δημοσίως αψηφά την εξουσία του Αίγισθου και του Δία, ο Ορέστης βρίσκεται εσωτερικά κενός και μόνος στον κόσμο και τελικά παραδέχεται, τόσο στην αδερφή του όσο και στον εαυτό του:

³¹ Σαρτρ (1977), 370

³² Λιαπής (2015), 9

³³ Σαρτρ (2011), 54

³⁴ Σαρτρ (1977), 160

ΟΡΕΣΤΗΣ : ..για να αγαπήσεις, για να μισήσεις, πρέπει να δοθείς..³⁵

Ο Ορέστης μετά την απογύμνωσή του από το «Είναι καθ' εαυτό» βρίσκεται υπαρξιακά μετέωρος, αυτομηδενιζόμενος και από εδώ ξεκινά η πορεία του προς την ελευθερία. Η εμφάνιση του «Είναι δι' εαυτό»³⁶ παραπέμπει στην προσπάθεια ενός «Είναι καθ' εαυτό» να αυτοθεμελιωθεί. Αντιστοιχεί σε μια προσπάθεια του όντος να άρει την τυχαιότητα του είναι του. Ο Ορέστης αποποιείται όλα τα στοιχεία που τυχαία τον καθορίζουν, και αποφασίζει να ενεργήσει για να οικοδομήσει το είναι του μέσα από τη δική του συνειδητή πράξη, τη μητροκτονία. Μόνο που αυτή η απόπειρα καταλήγει στη μηδENOποίηση του «Είναι καθ' εαυτό», επειδή το «Είναι καθ' εαυτό» δεν μπορεί να αυτοθεμελιωθεί χωρίς να αναβαθμιστεί σε «Είναι δι' εαυτό». Επομένως, το «Είναι δι' εαυτόν» αντιστοιχεί σε μια αποσυμπιεστική καταστροφή του «Είναι καθ' εαυτό», το οποίο αυτομηδενίζεται και απορροφάται από την απόπειρα να αυτοθεμελιωθεί.³⁷ Το μηδενικό σημείο ύπαρξής του προσεγγίζει ο Ορέστης πριν να αποφασίσει να δράσει ελεύθερα:

*Εγώ ποιος είμαι και τι έχω να δώσω;*³⁸

Διαπιστώνει την ετερότητά του ως προς τους άλλους και ως προς αυτό που μέχρι τώρα συνόψιζε το είναι του. Συνειδητοποιεί ότι στερείται αποτυπωμάτων στον κόσμο :

*Κανείς δε με περιμένει πουθενά*³⁹

Σύμφωνα με τον Καμύ, η εξέγερση εξελίσσεται σε κάτι που ξεπερνά το άτομο, αφού το βγάζει από την υποθετική μοναξιά του και του δίνει μια αφορμή

³⁵ Σαρτρ (2011), 57

³⁶ Όταν το Είναι αρνείται και υπερβαίνει τη γεγονότητα, τότε αναβαθμίζεται σε «Είναι δι' εαυτό».

³⁷ Σαρτρ (1977), 166

³⁸ Σαρτρ (2011), 57

³⁹ Σαρτρ (2011), 57

δράσης.⁴⁰ Σε αυτό το σημείο, λοιπόν, ο Ορέστης αποφασίζει ότι μόνον ο ίδιος μπορεί να αλλάξει τη μοίρα του και να διεκδικήσει μια θέση μέσα στον κόσμο.

1.2 Κλυταιμνήστρα

Η Κλυταιμνήστρα του Σαρτρ παρουσιάζεται ως υποστηρικτής της τάξης που έχει επιβληθεί στο Άργος από τον Δία και τον Αίγισθο. Είναι τόσο πωρωμένη, ώστε θεωρεί ότι πάντα θα απολαμβάνει την εύνοια των θεών από τη στιγμή που ακολουθεί τους νόμους της μετάνοιας και των τύψεων⁴¹ και συμβάλλει στη διατήρηση της εξουσίας του Δία και στο σκοταδισμό που αυτός επιβάλλει στους κατοίκους του Άργους. Όμως ούτε για μια στιγμή δεν μετάνιωσε για τη δολοφονία του Αγαμέμνονα και μάλιστα δε διστάζει να εκφράσει την ικανοποίηση και την ανακούφισή της για το έγκλημα που διέπραξε ακόμη και σε έναν φαινομενικά άγνωστο, το γιό της:

ΚΛΥΤΑΙΜΝΗΣΤΡΑ : Δε μετανιώνω για το θάνατο εκείνου του γεροτράγου! Όταν τον είδα να ματώνει μέσα στο μπάνιο, τραγούδησα απ' τη χαρά μου, χόρευα. Και σήμερα ακόμα, όταν φέρνω στο νου μου εκείνη τη στιγμή, νιώθω ένα φτερούγισμα ηδονής.⁴²

Ταυτόχρονα όμως τα λόγια της Κλυταιμνήστρας προοικονομούν και το μέλλον της Ηλέκτρας. Η Ηλέκτρα τώρα αντιστέκεται στην κατάρα που βαραίνει τους Αργείους γιατί η ψυχή της είναι καθαρή: δεν έχει διαπράξει κανένα έγκλημα και γι' αυτό δε φοβάται κανέναν θεό. Κάποια στιγμή όμως αναπόφευκτα θα αμαρτήσει. Τότε θα είναι και η στιγμή που θα δικαιωθεί η Κλυταιμνήστρα, γιατί η Ηλέκτρα θα πάρει τη θέση που της αξίζει στο Άργος, μια θέση ανάλογη με της μητέρας της:

ΚΛΥΤΑΙΜΝΗΣΤΡΑ : Αλλά κάνε υπομονή : μια μέρα κι εσύ θα σέρνεις πίσω σου ένα ασυγχώρητο έγκλημα. Με κάθε σου βήμα θα νομίζεις πως ξεμακραίνεις, αλλά αυτό

⁴⁰ Camus (1971), 30

⁴¹ Ireland (1998), 342

⁴² Σαρτρ (2011), 31

θα συνεχίσει να σε βαραίνει... Κι ίσως κάποια στιγμή δε θα το αναγνωρίζεις πια, θα πεις : «Δεν το έκανα εγώ, δεν έκανα εγώ αυτό το έγκλημα.»⁴³

Η Κλυταιμνήστρα του Σαρτρ, όπως και η αισχύλεια ομολογή της, υποστηρίζει με σθένος την πράξη του Αίγισθου και την εξουσία που έχει επιβάλλει ο Δίας στους ανθρώπους. Στον *Αγαμέμνονα* του Αισχύλου η δράση εξαρτάται ολοκληρωτικά από τη βασίλισσα, η δική της πράξη και η δική της όψιμη αυτεπίγνωση οδηγεί τη μοίρα των Ατρείδων.⁴⁴ Είναι η πληγωμένη μητέρα και σύζυγος, αλλά και η αντρο-γυναίκα που απειλεί την αρχή της ανδρικής εξουσίας, ενσαρκώνοντας το πνεύμα εκδίκησης που στοιχειώνει τον οίκο των Ατρείδων.⁴⁵ Εντούτοις, στο τέλος του *Αγαμέμνονα* ο θεατής έρχεται αντιμέτωπος με μια γυναίκα, που ενώ εξυμνεί την πράξη της, αναγνωρίζει τον εαυτό της σαν έναν κρίκο της αλυσίδας της φρίκης.⁴⁶ Η Κλυταιμνήστρα στις *Μύγες* όχι μόνο υποστηρίζει τον Αίγισθο και την εξουσία του, αλλά τον εμψυχώνει ώστε να μην χάσει το κουράγιο του και να συνεχίσει αυτό το παιχνίδι της μετάνοιας. Ο Σαρτρ καθρεφτίζει στο πρόσωπο

⁴³ Σαρτρ (2011), 31

⁴⁴ Lesky (1987), 261

⁴⁵ Η Κλυταιμνήστρα απαντώντας στον θρήνο του Χορού για τον χαμό του Αγαμέμνονα υποστηρίζει ότι η πράξη της υπαγορεύτηκε από το δαίμονα της εκδίκησης : *Πως δικιά μου είναι η πράξη επιμένεις να λες; Το λες και ξαναλές πως έκανα την πράξη εγώ, γιατί θαρρείς ακόμη πως είμαι η γυναίκα του Αγαμέμνονος, μα πήρε τη μορφή της γυναικός τουο παλαιός δριμύς Αλάστωρ, ο δαίμων της εκδίκησης του φοβερού συνδαιτυμόνα του Ατρώως και πρόσφερε τον ώριμο τον άντρα θυσίας αντιχάρισμα για τα σφαγμένα βρέφη.* (Αισχύλος (1989), στ.1497-1504). Βλ. Easterling (2000), 382 και 391. Ο Αλάστωρ αποτελεί μια από τις αναρίθμητες μορφές δαιμόνων στην ελληνική μυθολογία, την προσωποποιημένη δύναμη της εκδικήσεως για το αίμα που χύθηκε. Δαίμων είναι μια αδιευκρίνιστη δύναμη, κάτι που ωθεί τον άνθρωπο χωρίς να είναι δυνατόν να κατονομαστεί ο πρωταίτιος. Ο άνθρωπος αντιλαμβάνεται ότι άλλοτε, σαν να τον σπρώχνει μια δύναμη, ενεργεί συν το δαίμονι, και άλλοτε τα πάντα στρέφονται εναντίον του, βρίσκεται απέναντι στον δαίμονα, προς δαίμονα, ιδίως όταν ένας θεός ευνοεί τον αντίπαλο. Βλ. Burkert (1993), 381-2

⁴⁶ Lesky (1987), 262. Στον Αίγισθο που κρατά το ξίφος του έτοιμος να αντιμετωπίσει όποια απειλή εμφανιστεί μετά τη δολοφονία του Αγαμέμνονα, η Κλυταιμνήστρα λέει : *οι συμφορές που σπείραμε, καλέ μου, φτάνουν. Πολλή συγκομιδή. Φριχτός ο θερισμός. Σωρός οι πόνοι. Φτάνουν τα αίματα που χύθηκαν.* (Αισχύλος (1989) ,στ.1654-60)

της Κλυταιμνήστρας το καθεστώς του Vichy, που τρομοκρατούσε τους Γάλλους και προωθούσε μια ηθική της ντροπής και των τύψεων. Στις 11 Ιουλίου του 1940, στο πλαίσιο ενός θεσμικού σχήματος, βάσει του οποίου η εκτελεστική, η νομοθετική και εν μέρει η δικαστική εξουσία συγκεντρώνονται στα χέρια του στρατηγού Φιλίπ Πεταίν, δημιουργείται το κράτος του Vichy.⁴⁷ Οι εξουσίες που παραχωρήθηκαν στον Πεταίν οδήγησαν σε ένα απολυταρχικό καθεστώς, το οποίο επεδίωκε μεταξύ άλλων να καλλιεργήσει στους Γάλλους την πίστη ότι οι ίδιοι ευθύνονταν για την ήττα τους από τους Γερμανούς. Η Κλυταιμνήστρα και ο Αίγισθος, όπως και ο Πεταίν, επεδίωκαν να διατηρήσουν το καθεστώς της συλλογικής ενοχής στους Αργείους με την ετήσια τελετή συλλογικής μετάνοιας που είχαν επινοήσει για να τους δημιουργήσουν την ψευδαίσθηση ότι είναι συνοδοιπόροι τόσο στα εγκλήματά τους όσο και στην πολιτική τους. Ο ίδιος ο Σαρτρ, σε συνέντευξή του που δημοσιεύτηκε στο περιοδικό *Verger* το 1948 σχολιάζει: «Γράφοντας αυτό το έργο, προσπάθησα να κάνω ό,τι μπορώ για να ξεριζώσω την αρρώστια της μετάνοιας, αυτού του εφησυχασμού στη μετάνοια και τη ντροπή. Αυτό που χρειαζόταν εκείνη τη στιγμή ήταν να ανακτήσουν οι Γάλλοι το θάρρος τους».⁴⁸ Το καθεστώς του Vichy όχι μόνο συνθηκολόγησε με τους Γερμανούς, αλλά ακολούθησε την πολιτική των φασιστικών κυβερνήσεων του Άξονα εγκαθιδρύοντας ένα απολυταρχικό καθεστώς και καταδιώκοντας κάθε είδους «οργάνωση» που μαχόταν για την ελευθερία της Γαλλίας. Το νέο καθεστώς αντικαθιστά το δημοκρατικό σύνθημα «ελευθερία, ισότητα, αδελφότητα» με το νέο «δουλειά, οικογένεια, πατρίδα», διαλύει τα συνδικάτα και τα κόμματα, ενώ δρομολογεί μια πολιτική ρατσισμού και αντισημιτισμού.⁴⁹ Η Κλυταιμνήστρα διατηρεί την ίδια στάση, ακόμα και όταν έρχεται αντιμέτωπη με την κόρη της. Φαίνεται ότι τίποτα δεν την λυγίζει και μάλιστα παραδέχεται ότι δεν αγαπά την κόρη της, παρόλο που δεν επιθυμεί το κακό της (Σαρτρ(2011) 32). Ο Σαρτρ επέλεξε να μη διατηρήσει τη μητρική αγάπη της Κλυταιμνήστρας, η οποία σκότωσε τον Αγαμέμνονα για να εκδικηθεί το θάνατο της Ιφιγένειας,

⁴⁷ Αναστασιάδης (2002), 49

⁴⁸ Το παράθεμα στους Rybalka και Jellinek (1976), 193

⁴⁹ Αναστασιάδης (2002), 48

όπως στον *Αγαμέμνονα* του Αισχύλου και στην *Ηλέκτρα* του Σοφοκλή,⁵⁰ ή που έτρεξε να βοηθήσει την κόρη της όταν έμαθε ότι εκείνη γέννησε, όπως στην *Ηλέκτρα* του Ευριπίδη. Το μοναδικό μέλημα της Κλυταιμνήστρας του Σαρτρ είναι ο Αίγισθος και η διατήρηση της εξουσίας του πάνω στους Αργείους. Αν κρατήσουν τον Δία ικανοποιημένο, θα μπορούν να εξουσιάζουν πάντα τους Αργείους και τίποτα δεν θα μπορέσει να ανατρέψει αυτήν την τάξη. Κατά παρόμοιο τρόπο, ο Πεταίν και το καθεστώς Vichy όχι μόνο συνεργάζονταν με τους Ναζί, αλλά είχαν δρομολογήσει και μια εκστρατεία αποθάρρυνσης του γαλλικού λαού, προωθώντας μια σαρωτική ηθική ντροπής και τύψεων.⁵¹

1.3 Δίας : μια προσπάθεια ανατροπής

Ο Δίας στις *Μύγες* του Σαρτρ, σε αντίθεση με τους τραγικούς που δεν τον εμφανίζουν ποτέ επί σκηνής, παραμένει ορατός καθ' όλη τη διάρκεια του έργου με απώτερο σκοπό τη μεταστροφή του Ορέστη. Ο Δίας συνειδητοποιώντας ότι ο Ορέστης έχει πάρει το δρόμο της ελευθερίας, απαλλαγμένος από κάθε θεϊκή επιρροή, επιχειρεί να ενεργοποιήσει τον Αίγισθο που μοιάζει να έχει παραιτηθεί μπροστά στα επικείμενα γεγονότα. Είναι εκ των πραγμάτων φυσικοί σύμμαχοι, έχοντας αντίστοιχες θέσεις στη γη και τον ουρανό:

ΔΙΑΣ : Με μισείς, αλλά είμαστε συγγενείς. Σε δημιούργησα κατ' εικόνα και καθ' ομοίωσιν. Ένας βασιλιάς είναι θεός στη γη, προκαλεί δέος και τρόμο σαν θεός.⁵²

Το μυστικό που μοιράζονται πρέπει να παραμείνει μυστικό γιατί αλλιώς θα σημαίνει το τέλος της εξουσίας τους:

⁵⁰ Ο Σοφοκλής (*Ηλέκτρα* στ.566-76)για πρώτη φορά εισάγει την εκδοχή του μύθου που αφορά το ελάφι της Άρτεμης: ο Αγαμέμνων από λάθος σκοτώνει ένα ιερό ελάφι της θεάς, και εκείνη, για να τον τιμωρήσει, απαιτεί τη θυσία της Ιφιγένειας. Επομένως η θυσία της Ιφιγένειας έγινε από εξαναγκασμό και όχι για να ικανοποιήσει τη δίψα του Μενέλαου για εκδίκηση. Η συγκεκριμένη ιστορία δεν συναντάται ούτε στον Όμηρο, ούτε στον Αισχύλο, αλλά ο Σοφοκλής επινοεί έναν τρόπο να αθώωσε τον Αγαμέμνονα, ώστε να φανεί πιο λαμπρός και ηρωικός από τις προηγούμενες εκδοχές. Βλ. Kaufmann (1964), 57.

⁵¹ Liapis (2014), 37

⁵² Σαρτρ (2011), 75

ΔΙΑΣ: Κοίταξέ με. (Μεγάλη σιωπή.) Σου είπα, σ' έχω πλάσει τον ίδιο με μένα. Και οι δυο μας φροντίζουμε να επικρατεί η τάξη, εσύ στο Άργος, εγώ στον κόσμο. Και τους δυο μάς βαραίνει το ίδιο μυστικό μέσα στην καρδιά μας.⁵³

Το μεγάλο μυστικό που κρύβει ο Δίας είναι η ελευθερία των ανθρώπων. Σύμφωνα με τον Σαρτρ τίποτα το ξένο δεν καθορίζει αυτό που αισθανόμαστε, αυτό που ζούμε ή αυτό που είμαστε: «η κατάσταση είναι δική μου επειδή είναι η εικόνα της ελεύθερης αυτοεκλογής μου και ό,τι μου παρουσιάζει είναι δικό μου επειδή με παριστά και με συμβολίζει».⁵⁴ Όσα διαδραματίζονται στο Άργος, τα βάσανα των ανθρώπων, οι τιμωρίες που υφίστανται δεν προέρχονται από ανώτερες δυνάμεις. Οι ίδιοι οι άνθρωποι επιτρέπουν στον εαυτό τους να βρίσκονται μέσα σε αυτές τις καταστάσεις. Μπορεί οι ίδιοι να το αγνοούν, αλλά ο Δίας και ο Αίγισθος γνωρίζουν καλά αυτή τη δύναμη των ανθρώπων:

ΔΙΑΣ: ...Το μυστικό που βασανίζει τους θεούς και τους βασιλιάδες. Ξέρουμε και οι δυο ότι οι άνθρωποι είναι ελεύθεροι. Είναι ελεύθεροι, Αίγισθε. Εσύ το ξέρεις, κι εσύ μην το ξέρουν οι ίδιοι⁵⁵.

Ο Σαρτρ υποστηρίζει ότι είμαστε εμείς οι ίδιοι που αποφασίζουμε ποιοι θα είμαστε,⁵⁶ αρκεί να αναμετρηθούμε με τον εαυτό μας και να τον κατακτήσουμε. Οι θεοί είναι αδύναμοι μπροστά στον ελεύθερο άνθρωπο, και αν ο Ορέστης κατακτήσει την ελευθερία του επιλέγοντας να διαπράξει τη μητροκτονία όχι επειδή το επιβάλλει η μοίρα αλλά ως ελεύθερη επιλογή, θα προκαλέσει την ανατροπή της θεϊκής τάξης που έχει επιβάλει ο Δίας, στερώντας την ελευθερία των ανθρώπων:

ΔΙΑΣ : Πρέπει να με κοιτάζουν: όσο τα μάτια τους είναι στραμμένα πάνω μου, ξεχνούν να κοιτάζουν τους εαυτούς τους.⁵⁷

⁵³ Σαρτρ (2011), 75

⁵⁴ Σαρτρ (1977), 651

⁵⁵ Σαρτρ (2011), 75

⁵⁶ Sartre (2007), 34

⁵⁷ Σαρτρ (2011), 76

Ο Αίγισθος, ο οποίος πριν από δεκαπέντε χρόνια επιφορτίστηκε με το βάρος να συντηρεί την εξουσία του Δία επί γης και να διατηρεί τον λαό του Άργους σε πνευματική τύφλωση, αδιαφορεί για τον λαό του, που ζει μέσα στις τύψεις για ένα έγκλημα που δεν διέπραξε. Τρομοκρατεί τον λαό του, τον διατάζει, τον συγχωρεί κατά βούληση και με αυθαίρετο τρόπο. Φροντίζει να τους υπενθυμίζει τις αδικίες τους για να βουλιάζουν όσο το δυνατόν περισσότερο στις τύψεις τους:

ΑΙΓΙΣΘΟΣ : ..δεν ξέρετε πως οι νεκροί είναι ανελέητοι; Ο πόνος τους δε σβήνεται ποτέ, είναι αιώνια η πίκρα τους, ο χρόνος σταμάτησε γι' αυτούς.... Και γι' αυτό είναι οι αδιάφθοροι φρουροί των εγκλημάτων σας.⁵⁸

Ο Αίγισθος ασκεί ένα είδος έμπρακτου σολιψισμού: «οι άλλοι είναι απλά μορφές πάνω στις οποίες μπορώ να δράσω με καθορισμένες συμπεριφορές. Δρω ανεπιφύλακτα, σάμπως να ήμουν μόνος στον κόσμο. Ακραγγίζω τους ανθρώπους όπως τους τοίχους, τους αποφεύγω, όπως τα εμπόδια. Δεν με αγγίζει η γνώση που έχουν για μένα, δεν εκφράζουν αυτό που είμαι.»⁵⁹ Ο Αίγισθος οικοδόμησε την υποκειμενικότητά του πάνω στην κατάρρευση της υποκειμενικότητας του άλλου. Πρόκειται για ένα είδος τύφλωσης, στο οποίο ο Αίγισθος αγνοεί ταυτόχρονα την απόλυτη υποκειμενικότητα του άλλου ως θεμελίου του δικού του «Είναι καθ' εαυτό» και του δικού του «Είναι για τον άλλον». Έτσι η τυφλότητα απέναντι στον άλλον αφανίζει ταυτόχρονα κάθε βιωμένη πρόσληψη της αντικειμενικότητας του Αίγισθου.⁶⁰ Αλλά ο άνθρωπος θεμελιώνει την ύπαρξή του μέσα από το βλέμμα του Άλλου. Χωρίς τον Άλλον δεν μπορεί κανείς να συνειδητοποιήσει την υποκειμενική ταυτότητά του:

ΑΙΓΙΣΘΟΣ : Αυτός είναι, Δία, ο βασιλιάς που ήθελες στο θρόνο του Άργους; Πάω, έρχομαι ανάμεσά τους, φωνάζω με δυνατή φωνή, κάνω βόλτες παντού τρομοκρατώντας τους με την επιβλητική μου όψη, κι όσοι με βλέπουν νιώθουν

⁵⁸ Σαρτρ (2011), 43

⁵⁹ Σαρτρ (1977), 599

⁶⁰ Σαρτρ (1977), 600

ένοχοι μέχρι το μεδούλι. Αλλά είμαι ένα άδειο κέλυφος : κάποιο ζώο μού έφαγε τα σωθικά χωρίς να το καταλάβω.⁶¹

Τελικά ο Αίγισθος αποποιείται τον ρόλο που του έχει δώσει ο Δίας και βουλιάζει μέσα στο δικό του «Είναι καθ' εαυτό», αποδεχόμενος την μοίρα του και το θάνατό του από τον γιό του Αγαμέμνονα. Η παραίτηση του Αίγισθου θα αποτελέσει και την πρώτη μεγάλη ήττα του Δία. Η ελευθερία του Ορέστη αναδύεται, και η απολυταρχική εξουσία του Δία θα υποχωρήσει μπροστά σε έναν ελεύθερο άνθρωπο.

⁶¹ Σαρτρ (2011), 69

Κεφάλαιο 2: Η μητροκτονία

Η δολοφονία των βασιλοκτόνων και σφετεριστών του θρόνου λαμβάνει χώρα μέσα στο παλάτι, όπου ο Ορέστης σκοτώνει με ξίφος πρώτα τον Αίγισθο. Εκείνος απόλυτα παραδομένος στη μοίρα του, δολοφονείται χωρίς να προβάλλει καμία αντίσταση. Αντιμέτωπος με την ευθύνη για το φόνο του Αγαμέμνονα, την οποία ποτέ δε βρήκε το θάρρος να αναλάβει, ο Αίγισθος συνθλίβεται κάτω από το βάρος της και δέχεται την τιμωρία αδιαμαρτύρητα:

ΑΙΓΙΣΘΟΣ : Δεν πρόκειται να αμυνθώ. Είναι πολύ αργά για να καλέσω τους φρουρούς, κι εξάλλου χαίρομαι που είναι πολύ αργά. Δε θα αμυνθώ. Θέλω να με δολοφονήσεις.⁶²

Το μόνο που αναζητά στο τέλος, είναι να διακρίνει κάποιο ίχνος μεταμέλειας και τύψεων στα μάτια του Ορέστη:

ΑΙΓΙΣΘΟΣ : Άσε με να σε κοιτάξω. Είναι αλήθεια πως δεν έχεις τύψεις;⁶³

Ο Ορέστης έχει αναλάβει να εκπληρώσει ένα σχέδιο, που θα τον οδηγήσει σταδιακά στην απόκτηση της προσωπικής του ελευθερίας και την απελευθέρωση των Αργείων. Η δολοφονία του Αίγισθου σηματοδοτεί την απελευθέρωση του Άργους από την τυραννία του, ενώ η προσωπική του ελευθερία επιτυγχάνεται με τη δολοφονία της μητέρας του, για την οποία δεν νιώθει κανέναν δισταγμό, γιατί είναι μια πράξη που έχει επιλέξει ο ίδιος.

⁶² Σαρτρ (2011), 78

⁶³ Σαρτρ (2011), 79

Η δολοφονία της Κλυταιμνήστρας πραγματοποιείται εκτός σκηνής, όπως και στους τρεις Έλληνες τραγικούς ποιητές. Μόνος του ο Ορέστης πηγαίνει στο δωμάτιο της βασίλισσας και τη δολοφονεί με το ίδιο ξίφος, με το οποίο λίγο πριν είχε σκοτώσει τον Αίγισθο. Ο θεατής πληροφορείται τα γεγονότα που εκτυλίσσονται στο βασιλικό δωμάτιο από τις κραυγές της Κλυταιμνήστρας και την τραγική συνειδητοποίηση της Ηλέκτρας για την πράξη τους:

*ΗΛΕΚΤΡΑ : Τι ήταν τελικά αυτό που ήθελα; (Σιωπή. Μετά, κραυγές της Κλυταιμνήστρας.) Τη χτύπησε. Ήταν η μητέρα μας, κι αυτός τη χτύπησε.... Μα τώρα την καρδιά μου τη σφίγγει μια μέγγενη. Έλεγα ψέματα στον εαυτό μου για δεκαπέντε χρόνια; Δεν είναι αλήθεια!... (Ακούγονται πιο αδύναμες οι κραυγές της Κλυταιμνήστρας) Ας φωνάξει! Ας φωνάξει! Θέλω να την ακούσω να ουρλιάζει με τρόπο, θέλω να υποφέρει!*⁶⁴

Στην αισχύλεια εκδοχή δεν υπάρχει ίχνος δισταγμού από μέρους του Ορέστη για την πράξη του, εκτός από μια στιγμή που ρωτά τον Πυλάδη:

*«Πυλάδη, τι να κάνω; Να σεβαστώ τη μάνα μου;»*⁶⁵

Ο Πυλάδης του θυμίζει τον χρησμό του Απόλλωνα αμβλύνοντας τον στιγμιαίο ενδιασμό του.⁶⁶ Στις τραγωδίες του Αισχύλου, ο ήρωας, όταν οδηγηθεί σε κάποια απόφαση, γεμίζει από επιθυμία γι' αυτό που υποχρεώθηκε να πράξει υπό το ζυγό της ανάγκης. Κατά τον ίδιο τρόπο, ο Ορέστης δέχεται απόλυτα τη μητροκτονία και εκτελεί το καθήκον του χωρίς κανέναν ενδιασμό στο τέλος, όπως ακριβώς και ο Ορέστης του Σοφοκλή.⁶⁷

Ο Ευριπίδης παρουσιάζοντας μια πιο ανθρώπινη πλευρά των δολοφόνων, εμφανίζει τον Αίγισθο να δολοφονείται κατά τη διάρκεια μιας θυσίας από τον Ορέστη, τον φιλοξενούμενό του, ενώ η Κλυταιμνήστρα παρουσιάζεται ως θύμα των μητρικών αισθημάτων της, αφού η Ηλέκτρα την οδήγησε στο σπίτι της και

⁶⁴ Σαρτρ (2011), 80-1

⁶⁵ Αισχύλος (1989), στ. 899

⁶⁶ Kaufmann (1964), 55

⁶⁷ Lesky (1987), 278-9

στην παγίδα, προσποιούμενη ότι είχε γεννήσει.⁶⁸ Ο Ευριπίδης, οδηγεί στον τόπο της εκτέλεσης μια αμαρτωλή γυναίκα, που αισθάνεται μεταμέλεια για όσα έχουν γίνει.⁶⁹

Αντίθετα, ο Σοφοκλής βάζει τον Ορέστη να δολοφονεί πρώτα τη μητέρα του και μετά τον Αίγισθο. Κι ενώ σε αυτήν την περίπτωση θα φάνταζε ότι η κορύφωση του έργου έχει έρθει τη στιγμή της μητροκτονίας και ότι η δολοφονία του Αίγισθου δεν θα προκαλούσε ένταση, ο Σοφοκλής έβρχεται να διαψεύσει αυτήν την εντύπωση. Ουσιαστικά ο Σοφοκλής δίνει μια πολιτική χροιά στη σκηνή. Αντιπαραβάλλει την τυραννική φύση του Αίγισθου - κανένας πολίτης του Άργους δεν θα τολμήσει να αψηφήσει την εξουσία του μιας κ ο Ορέστης είναι νεκρός. Επιβολή εξουσίας με τη χρήση ωμής βίας - με τη δημοκρατική του Ορέστη - καθιέρωση αιτιακής σχέσης ανάμεσα στο έγκλημα και την τιμωρία. Οι δημοκρατικοί θεσμοί αποτελούν την εγγυήτρια δύναμη του ηθικού νόμου και ρυθμίζουν τη συμπεριφορά των πολιτών. Ο Αίγισθος, λοιπόν, στέκει δίπλα στο σκεπασμένο πτώμα της Κλυταιμνήστρας, της οποίας την ταυτότητα δε γνωρίζει ακόμα, και ρωτά αν η βασίλισσα είναι στο παλάτι. Τότε ο Ορέστης ξεσκεπάζει το καλυμμένο σώμα της μητέρας του και του απαντά ότι είναι δίπλα του (στ.1472-5). Στη συνέχεια ο Ορέστης οδηγεί τον Αίγισθο στο παλάτι και εκεί τον σκοτώνει με το ίδιο σπαθί με το οποίο εκείνος σκότωσε τον Αγαμέμνονα.⁷⁰

⁶⁸ Said (2001), 199

⁶⁹ Lesky (2003), 219

⁷⁰ Kaufmann (1964), 59

Κεφάλαιο 3: Η κατάκτηση της προσωπικής ελευθερίας

Ο Σαρτρ αφιερώνει όλη την τελευταία πράξη των *Μυγών* στη διερεύνηση των συνεπειών της μητροκτονίας. Ο υπαρξισμός υποστηρίζει ότι ο άνθρωπος προσδιορίζεται από τις πράξεις του: η ανθρωπότητα στηρίζεται, κατά τον Σαρτρ, στην ηθική της δράσης και της δέσμευσης.⁷¹ Έτσι, ο Ορέστης περνά από το στάδιο της «κακής πίστης» και της ηθικής αδράνειας, στον επαναπροσδιορισμό του είναι του και επιλέγει να δράσει και να δεσμευτεί σε μια πράξη, αυτή της μητροκτονίας, υπερβαίνοντας κάθε στοιχείο ενοχής και τύψεων και συγκροτώντας τη δική του ελεύθερη προσωπικότητα. Δρω, για τον Σαρτρ, σημαίνει ότι μεταβάλλω τη μορφή του κόσμου, ότι κατέχω τα μέσα για την επίτευξη ενός σκοπού, ότι συγκροτώ ένα οργανωμένο πλέγμα, ώστε η μεταβολή που επέρχεται σε έναν κρίκο να επιφέρει αλλαγές σε όλη τη σειρά και να παράγει το προβλεπόμενο αποτέλεσμα.⁷² Το έγκλημα αποτελεί πλέον το μέσο που τον οδηγεί να αναλάβει ηθική δέσμευση σε ένα υπαρκτό σχέδιο, με συγκεκριμένα κίνητρα και σκοπούς, υπερβαίνοντας τον εαυτό του ως προς τις δυνατότητές του. Παραμερίζει όλους τους παράγοντες που τον κρατούσαν έναν άγνωστο στην πόλη του και αποτελεί ένα θριαμβευτικό παράδειγμα της σαρκτικής επανάστασης απέναντι στη γεγονότητα.⁷³ Ο Ορέστης θέτει το ζήτημα του είναι του και επιχειρεί να το κατακτήσει απομακρύνοντας τον εαυτό του από αυτά που νόμιζε ότι τον καθόριζαν ως τώρα. Ο Ορέστης υπερβαίνει αυτό που είναι και επιχειρεί να κατακτήσει αυτό που θα μπορούσε να είναι. Η υπέρβαση αυτή είναι προϊόν της δικής του υπαρξιακής απόφασης, χάρη στην οποία κατακτά το «Είναι δι' εαυτό».

⁷¹ Sartre (2007), 40

⁷² Σαρτρ (1977), 677

⁷³ Burdick (1959), 135

Η εναρκτήρια σκηνή της τελευταίας πράξης παραπέμπει στις *Ευμενίδες* του Αισχύλου (στ.1-93), όπου ο Ορέστης, μετά τη μητροκτονία, καταφεύγει ως ικέτης στο ναό του Απόλλωνα, ο οποίος είχε διατάξει τη δολοφονία. Οι Ερινύες, με τη φρικτή εμφάνισή τους, κοιμούνται γύρω από τον Ορέστη. Ο Απόλλωνας, παρά την προστασία που του υπόσχεται, τον προειδοποιεί ότι οι Ερινύες θα τον καταδιώξουν ανελέητα μέχρι τη λύτρωσή του από τον Άρειο Πάγο. Ο Ορέστης ακολουθώντας τις οδηγίες του Απόλλωνα, φεύγει για την πόλη της Αθήνας, ενώ οι Ερινύες ακόμη κοιμούνται. Έτσι, έχει ένα χρονικό πλεονέκτημα για το οποίο δεν υπάρχει τίποτε αντίστοιχο στις *Μύγες* του Σαρτρ. Ο Ορέστης θα φτάσει στην Αθήνα και εκεί θα δικαστεί και θα αθωωθεί χάρη στην ψήφο της Αθηνάς. Στις *Μύγες*, αντίθετα οι Ερινύες ξυπνούν πριν από τους δυο μητροκτόνους, έτοιμες να κατασπαράξουν τα θύματά τους. Δεν υπάρχει κάποιος θεός να τους προστατέψει, αν και ο Δίας αναφέρεται στη βοήθεια του Απόλλωνα:

*ΔΙΑΣ : Πρόσεξε καλά : κάνεις τον έξυπνο, επειδή ο Απόλλωνας σε προστατεύει. Αλλά ο Απόλλωνας είναι ο πιστός μου υπηρέτης. Μόνο να σηκώσω το δάχτυλό μου και θα σε εγκαταλείψει.*⁷⁴

Στην πραγματικότητα ο Ορέστης και η Ηλέκτρα του Σαρτρ μπορούν να στηριχθούν μόνο στην εσωτερική τους δύναμη και θέληση για ελευθερία. Ο αγώνας θα είναι σκληρός και μόνο ένα πραγματικά ελεύθερο πνεύμα θα μπορέσει να αντισταθεί και να νικήσει στο τέλος. Αυτή είναι και η βασική διαφορά του Σαρτρ από τον Αισχύλο: ο Ορέστης του Αισχύλου, έχοντας ως εγγυητή το θεό, εκδικείται τους δολοφόνους του πατέρα του ικανοποιώντας τη Δίκη του Δία, εν ονόματι του οποίου και με τη βοήθεια του οποίου η Αθηνά επιτυγχάνει την τελική συμφιλίωση (στ.850, 968-75). Αντίθετα, ο Ορέστης του Σαρτρ έρχεται αντιμέτωπος με την καθεστηκυία τάξη και τους θεούς που την υπερασπίζονται και αναλαμβάνει την ευθύνη της πράξης του και το φορτίο που φέρει μαζί της αυτή η ευθύνη. Απελευθερωμένος από κάθε έννοια δουλείας, φεύγει από το Άργος ελπίζοντας ότι θα δείξει και στους υπόλοιπους ανθρώπους το δρόμο της ελευθερίας.

⁷⁴Σαρτρ (2011), 94

3.1 Ο Ορέστης ελεύθερος

Ο Σαρτρ αναπροσαρμόζει την αρχαία τραγωδία προκειμένου να μιλήσει για την έννοια της ελευθερίας του ανθρώπου. Εκεί που ο Χριστιανισμός και κάθε άλλη θρησκεία τοποθετούν την εικόνα του Θεού, ο Σαρτρ επιλέγει να βάλει τον άνθρωπο και την αξία της ελεύθερης επιλογής και της ελεύθερης ζωής. Σε συνέντευξή του, που δημοσιεύτηκε στις 24 Απριλίου του 1943 στο περιοδικό *Comoedia*, εξηγεί:

«Η πρόθεσή μου ήταν να εξετάσω την τραγωδία της ελευθερίας ως αντίθεση της τραγωδίας της μοίρας. Το έργο μου θα μπορούσε να συνοψιστεί στην ερώτηση “πώς κάποιος συμπεριφέρεται μπροστά σε μια πράξη που έκανε ο ίδιος, για την οποία αναλαμβάνει την πλήρη ευθύνη και δέχεται τις συνέπειες, ακόμα και αν είναι σοκαρισμένος από τις πράξεις του;” Ήθελα να ασχοληθώ με την περίπτωση που ένας άντρας δεν περιορίζεται απλώς στο να φαντάζεται τον εαυτό του ελεύθερο, αλλά τον απελευθερώνει με κόστος μια πράξη, όσο φρικτή και αν είναι, διότι μόνο μια τέτοια πράξη μπορεί να φέρει οριστική απελευθέρωση από τον εαυτό του [...] Με αυτή του την πράξη, που δεν μπορεί να απομονωθεί από τις αντιδράσεις του, αποκαθιστά την αρμονία ενός ρυθμού που υπερβαίνει την έννοια του καλού και του κακού. Αλλά η πράξη του θα παραμείνει στείρα αν δεν είναι συνολική και ολοκληρωτική, αν πρέπει π.χ. να περιέχει την αποδοχή της μεταμέλειας, ένα αίσθημα που είναι απλά μια αντιστροφή, γιατί αυτό ισοδυναμεί με έναν συνεχή δεσμό με το παρελθόν.»⁷⁵

Και ενώ στις *Ευμενίδες* του Αισχύλου, ο Ορέστης πρέπει να κριθεί από το δικαστήριο του Άρειου Πάγου (στ.74-84), στις *Μύγες* με την πράξη της μητροκτονίας υπερβαίνει την αγωνία και την ενοχή του και διαπράττει ένα έγκλημα που τον οδηγεί στην συγκρότηση της δικής του ελεύθερης προσωπικότητας. Κάθε κατάσταση, ικανοποιητική ή μη, υπάρχει χάρη στη μηδενοποιούσα δύναμη του «Είναι δι' εαυτό»: η ζωή του Ορέστη ως τώρα συνοψιζόταν στη φράση: «δεν έχω κάτι που να με συνδέει με αυτόν τον κόσμο και αυτό είναι φυσιολογικό», και αυτό πρέπει να ξεπεραστεί και να αρθεί ώστε

⁷⁵ Το παράθεμα στους Rybalka και Jellinek (1976), 187

να αποτελέσει αντικείμενο μιας αποκαλύπτουσας ενατένισης.⁷⁶ Αυτό σημαίνει ότι με την καθαρή απόσπαση από τον εαυτό του και τον κόσμο, ο Ορέστης μπορεί να αντιμετωπίσει την οδύνη που νιώθει, όντας μόνος και χωρίς ρίζες, ως ανυπόφορη και να την καταστήσει κίνητρο της επαναστατικής του δράσης.

Ο Ορέστης υπάρχει αυθεντικά όταν αρνείται το «Είναι καθ' εαυτό» και κινείται στη σφαίρα του μέλλοντος: δηλαδή, αποκτά κάτι που δεν του είχε δοθεί από κανέναν, χάρη μια δική του πράξη, απαλλαγμένη από οποιαδήποτε κοινωνική δεοντολογία και από το οικογενειακό καθήκον. Δεν αποποιείται την ευθύνη για τη μητροκτονία, την αναλαμβάνει στο ακέραιο, γνωρίζοντας ότι αυτή η πράξη θα τον κατατρώει μια ζωή, όμως επιλέγει συνειδητά την ταυτότητα του μητροκτόνου ως διακήρυξη της υπαρκτικής του ελευθερίας. Ο Χούσερλ⁷⁷ υποστηρίζει ότι πρέπει να υπακούμε στον πόθο της φυγής «από τη χρόνια συνήθεια του να ζεις και να σκέφτεσαι μέσα σ' ορισμένες καταστάσεις της ύπαρξης που ήδη είναι πολύ γνωστές και άνετες». Το τελικό άλμα είναι αυτό που προσφέρει την αιωνιότητα και την άνεσή της: ⁷⁸

ΟΡΕΣΤΗΣ : ..Τι έχεις ζήσει εσύ που δεν το έχω περάσει κι εγώ; Οι κραυγές της μάνας μας, νομίζεις πως θα πάψουν ποτέ ν' αντηχούν στ' αφτιά μου; Και τα τεράστια μάτια της – δυο ξηλωμένους ωκεανούς – καταμεσής στο πανιασμένο πρόσωπό της, νομίζεις πως δε θα τα βλέπω μπροστά στα μάτια μου για πάντα; Κι η αγωνία που σε κατατρώει, νομίζεις πως θα σταματήσει ποτέ να βασανίζει κι εμένα; Αλλά δεν έχει σημασία. Είμαι ελεύθερος.⁷⁹

Το ότι ο Ορέστης γεννήθηκε στο Άργος δεν συνδέεται αιτιακά με το έγκλημα που διαπράττει σ' αυτήν την πόλη. Δεν σκότωσε επειδή κάτι συνέβη στο παρελθόν,

⁷⁶ Σαρτρ (1977), 681

⁷⁷ Γερμανός φιλόσοφος (1859 – 1938) εισηγητής του φιλοσοφικού κινήματος της Φαινομενολογίας. Η Φαινομενολογία υποστηρίζει ότι από τα πράγματα γνωρίζουμε μόνο την αισθητική τους πλευρά, ενώ τη φύση και την ουσίας τους τη γνωρίζουμε όπως αυτά εμφανίζονται στη συνείδησή μας. Το έργο του Χούσερλ έπαιξε καθοριστική σημασία στην ανάπτυξη του Υπαρξισμού. (wordpress)

⁷⁸ Το παράθεμα στον Camus (1969), 43

⁷⁹ Σαρτρ (2011), 92

αλλά για να συμβεί κάτι στο μέλλον.⁸⁰ Αποδέχεται την πράξη της μητροκτονίας ως υπέρτατο άθλημα ελευθερίας, ως κατακύρωση και διακήρυξη της ελευθερίας του να επιλέξει την ταυτότητα του μητροκτόνου χωρίς να υποκύψει στην τρέχουσα ηθική της ενοχής και των τύψεων.⁸¹ Επίσης δεν σκότωσε μόνο για τον εαυτό του αλλά και για ολόκληρη την ανθρωπότητα. Θέλησε να δείξει στο λαό του Άργους το δρόμο προς την ελευθερία και τη γνώση, οραματίζεται έναν κόσμο που δεν υπάρχει, αλλά με την πράξη του ελπίζει να τον δημιουργήσει, έναν κόσμο που οι άνθρωποι θα αναζητούν εντός τους τη λύτρωση και δεν θα στηρίζονται στην παρουσία κάποιου Θεού, που θα αποφασίζει γι αυτούς. Υπερέβη το σύνολο των δεδομένων που τον προσδιόριζαν προδιαγράφοντας ένα συγκεκριμένο ρόλο για εκείνον, το ρόλο του εκδικητή για το θάνατο του Αγαμέμνονα, και άγγιξε την υπαρκτική γνησιότητα επιλέγοντας ένα δικό του έργο, το οποίο του έδωσε τη δυνατότητα να ξεφύγει από την εγγενή κατάσταση της αλλοτρίωσης, εδραιώνοντας την ελευθερία του και την υπαρκτική ταυτότητά του:

ΟΡΕΣΤΗΣ : Έκανα τη δικιά μου πράξη, Ηλέκτρα, και αυτή η πράξη ήταν σωστή. Θα την κουβαλάω στους ώμους μου σαν το βαρκάρι που μεταφέρει ταξιδιώτες. Θα την κουβαλήσω στην αντίπερα όχθη και τότε θα κάνω τον απολογισμό μου. Κι όσο πιο βαρεία την νιώθω, τόσο πιο πολύ θα χαίρομαι, γιατί αυτή είναι η ελευθερία μου.

Οι Ερινύες και η αλλοτριωτική τυραννία της μετάνοιας που έχει επιβάλει ο Δίας στο Άργος, κερδίζουν έδαφος όσον αφορά την Ηλέκτρα, η οποία από αδυναμία είναι έτοιμη να παραδοθεί στις Ερινύες και στη μετάνοια που κατατρώει την πόλη. Απόλυτα και δεσμευτικά πρότυπα η θρησκεία, η ηθική, η κοινωνία, εξ' ορισμού δεσμεύουν και οριοθετούν την ελευθερία του ανθρώπου, προσφέροντας σε αντάλλαγμα γαλήνη και αυτοπεποίθηση. Ο Νίτσε στον *Ζαρατούστρα* παρατηρεί χλευαστικά ότι οι συμβατικά σωστές πράξεις κάνουν τον δειλό και τον τεμπέλη να κοιμούνται καλύτερα.⁸² Στην αντίπερα όχθη όμως, βρίσκεται ο άνθρωπος που υποστηρίζοντας την ελευθερία του αναλαμβάνει

⁸⁰ Μπακονικόλα (1991), 64-5

⁸¹ Λιαπής (2015), 13

⁸² Nietzsche (1958), 26-7

όλες τις τρομερές συνέπειες, καταλήγοντας φοβερά μόνος με το βάρος της ελευθερίας του: ⁸³

*ΟΡΕΣΤΗΣ : Προσπαθεί να μας χωρίσει, Ηλέκτρα. Χτίζει γύρω σου τα τείχη της μοναξιάς. Πρόσεχε : όταν θα μείνεις μόνη, εντελώς μόνη και αβοήθητη, θα ορμήξουν πάνω σου. Ηλέκτρα, μαζί αποφασίσαμε αυτό το φόνο, και μαζί πρέπει να αντέξουμε τις συνέπειες.*⁸⁴

Ο Ορέστης είναι αποφασισμένος να μην αφήσει την Ηλέκτρα να χαθεί μέσα στο βούρκο της μετάνοιας, παραπέμποντας στις *Ευμενίδες* και την υπόσχεση του Απόλλωνα στον Ορέστη (*Ευμενίδες*, στ.64), ότι δεν πρόκειται να τον εγκαταλείψει:

*ΟΡΕΣΤΗΣ : ...Ηλέκτρα. Δώσε μου το χέρι σου. Δε θα σ' εγκαταλείψω.*⁸⁵

Αλλά όσο ισχυρή είναι η θέληση και η αποφασιστικότητα του Ορέστη, τόσο αδύναμη είναι η καρδιά της Ηλέκτρας:

*ΗΛΕΚΤΡΑ : Άσε το χέρι μου! Αυτές οι μαύρες σκύλες που μας περικυκλώνουν με φοβίζουν, αλλά όχι όσο εσύ.*⁸⁶

Σύμφωνα με τον Σαρτρ, ο άνθρωπος μπορεί να γίνει ελεύθερος σε έναν κόσμο όπου η αντίθεση μεταξύ ελευθερίας και δουλείας έχει μεγαλύτερη σημασία από την αντίθεση μεταξύ του καλού και του κακού. Διότι ένας πραγματικά ελεύθερος άνθρωπος είναι ταυτόχρονα και ηθικός. Δεν συμμορφώνεται με τον κρατούντα κώδικα ηθικής, γιατί έτσι οφείλει να κάνει. Διαμορφώνει τον δικό του κώδικα και τον τηρεί γιατί είναι ένα προσωπικό του έργο. Ο άνθρωπος είναι ελεύθερος να επιλέγει, αλλά οι επιλογές του αυτές αποκτούν σημασία στο πλαίσιο της αντανάκλασης, δηλαδή δείχνουν στον κόσμο πως θα έπρεπε να ενεργεί, διαφορετικά είναι περιττές. Το «Είναι δι' εαυτό» του Ορέστη πασχίζοντας να κάνει την πράξη του διυποκειμενική πραγματικότητα, το συνιστά στα μάτια των άλλων σαν αντικειμενικότητα για τον άλλον. Ιδωμένος

⁸³ Kahn (1949), 7

⁸⁴ Σαρτρ (2011), 91

⁸⁵ Σαρτρ (2011), 92

⁸⁶ Σαρτρ (2011), 91-2

από τους άλλους με αυτό τον τρόπο, ενεργεί εφεξής για να καταστεί άξιος αυτής της πράξης, ώστε να αντισταθμίσει την έως τώρα έλλειψη αποτυπωμάτων του στον κόσμο. Κανείς δεν είναι συνειδητά διαμορφωμένος, αλλά πρέπει να διαμορφωθεί μόνος του, να κατευθύνει συνειδητά τη ζωή του με βάση υπαρκτικά γνήσιες επιλογές. Η αναζήτηση του εαυτού έγκειται στην αφαίρεση των στρωμάτων που νοθεύουν ή αποκρύπτουν την αλήθεια.⁸⁷

Η πρόθεση του Δία, στην αρχή της τρίτης πράξης, να παρουσιάσει τον εαυτό του ως λυτρωτή και προστάτη των δυο μητροκτόνων, δεν φέρει τα προσδοκώμενα αποτελέσματα για τον θεό. Το ποιμνιό του έχει χάσει οριστικά ένα πρόβατο, που κερδίζει την ελευθερία του μαχόμενο ενάντια σε κάθε τι ψεύτικο και υποκριτικό. Όμως υπάρχει κάτι βαθύτερο που φοβάται ο Δίας, αφού η ελευθερία του Ορέστη απειλεί να παρασύρει στο πέρασμά της την τάξη που έχει επιβάλει ο θεός στον κόσμο:

*ΔΙΑΣ : Θυμήσου, Ορέστη : ήσουν κι εσύ μέσα στο ποιμνιό μου, έβοσκες στα λιβάδια μαζί με τ' άλλα μου πρόβατα. Η ελευθερία σου είναι μια αρρώστια που σε κατατρώνει, είναι η εξορία σου.*⁸⁸

Η ελευθερία για τον Σαρτρ είναι απόλυτη και ολοκληρωτική, αλλά περιέχει και μια δέσμευση. Ο άνθρωπος δημιουργεί τον εαυτό του μέσα από τις ελεύθερες επιλογές του, γι' αυτό και είναι απόλυτα υπεύθυνος γι' αυτές και πρέπει να τις υποστηρίξει με κάθε κόστος ως το τέλος, γιατί μόνο έτσι θα μπορέσει να συγκροτήσει μια υπαρξιακά γνήσια ταυτότητα. Αυτή η απόλυτη ευθύνη δεν είναι αποδοχή, αλλά απλή λογική διεκδίκηση των συνεπειών της ελευθερίας. Εξάλλου, μια δεδομένη κατάσταση είναι δική μου επειδή είναι η εικόνα της ελεύθερης προσωπικής επιλογής μου, και ό,τι μου παρουσιάζει είναι δικό μου επειδή με αναπαριστά και με συμβολίζει.⁸⁹ Αυθεντικός ως το τέλος ο Ορέστης αρνείται τις τύψεις και την μετάνοια που σχετίζονται με το παρελθόν του, γιατί δεν έχουν σχέση με μια συνειδητή πράξη ελευθερίας:

⁸⁷ Ridge (1957), 435-6

⁸⁸ Σαρτρ (2011), 101-2

⁸⁹ Σαρτρ (1977), 851

ΟΡΕΣΤΗΣ : Δεν είμαι εγκληματίας, και δεν έχεις τη δύναμη να με κάνεις να πληρώσω για μια πράξη που δε θεωρώ έγκλημα.⁹⁰

Βέβαια, αν στο επίπεδο της υποκειμενικότητας του Ορέστη η πράξη του είναι μια πράξη ελευθερίας, στην αντικειμενική διάστασή της παραμένει ένας φόνος.⁹¹ Η πράξη του είναι δολοφονία, μητροκτονία, αλλά είναι δική του πράξη. Κανένας νόμος στη γη ή τον ουρανό δεν μπορεί να τον υποστηρίξει, αλλά και κανείς δεν μπορεί να σηκώσει το βάρος και την ευθύνη αυτής της πράξης. Είναι ο δρόμος του και πρέπει να τον διαβεί μόνος του: ⁹²

ΟΡΕΣΤΗΣ : Βγαίνω στο φως και παίρνω την ευθύνη, το υποστηρίζω θαρραλέα. Το έγκλημά μου είναι ο λόγος που υπάρχω, είναι η πηγή της περηφάνιας μου.⁹³

Ο Ορέστης παλεύει να εκπληρώσει τον εαυτό του συνειδητοποιώντας την ελευθερία του. Μπροστά του βρίσκονται αμέτρητοι δρόμοι που αντιστοιχούν στις αμέτρητες επιλογές κάθε ανθρώπου:

ΟΡΕΣΤΗΣ : Χίλιοι δρόμοι κι αν οδηγούν σε σένα, εγώ μπορώ να ακολουθήσω μόνο το δικό μου.⁹⁴

Ο δρόμος υποδηλώνει την κίνηση, την πρόοδο και την επιλογή, αντίθετα με την ακίνητη αδιαφάνεια του παράλογου κόσμου. Είναι ταυτόχρονα ένα μοτίβο ελπίδας και ένα σύμβολο τραγικού ξεριζωμού: ⁹⁵

ΟΡΕΣΤΗΣ : Μέχρι χθες περπατούσα άσκοπα πάνω στη γη. Εκατομμύρια δρόμοι γλιστρούσαν κι έφευγαν κάτω από τα πόδια μου, γιατί ανήκαν σε άλλους. Τους δοκίμασα όλους: το δρόμο εκείνου που τραβάει τη βάρκα στην όχθη του ποταμού, το μονοπάτι του αγωγιάτη στο βουνό, τους πλατιούς δρόμους των καροτσέρηδων.

⁹⁰ Σαρτρ (2011), 93

⁹¹ Μπακονικόλα (1991), 67

⁹² Kahn (1949), 8

⁹³ Σαρτρ (2011), 109

⁹⁴ Σαρτρ (2011), 102

⁹⁵ Burdick (1959), 245

*Αλλά κανείς δεν ήταν για μένα. Σήμερα μόνο ένας δρόμος υπάρχει για μένα, και μόνο ο Θεός ξέρει πού οδηγεί. Αλλά είναι ο δικός μου δρόμος.*⁹⁶

Ο ελεύθερος όμως, άνθρωπος πρέπει να ζήσει και με τις συνέπειες που επιφέρει η ελευθερία: την απομόνωση και την εξορία. Ο Ορέστης ελεύθερος, βαθύτατα υπεύθυνος, καθώς σφράγισε τη μοίρα των Ατρείδων με τη δική του προσωπική σφραγίδα, οφείλει να μην έχει τύψεις, να μη λυπάται και να μην έχει ελαφρυντικά. Οι επιλογές δράσης ήταν παρούσες όταν αποφάσισε να αντιμετωπίσει την κατάσταση που τον περιέβαλε. Δεν υπήρξε κανένας καταναγκασμός, διότι ο καταναγκασμός δεν έχει σχέση με την ελευθερία. Δεν έχει κανένα ελαφρυντικό διότι το ιδιαίζον του υπαρξιστικού βιώματος είναι ότι απορρίπτει κάθε ελαφρυντικό.⁹⁷ Έτσι, αν η προηγούμενη ανελεύθερη κατάσταση του Ορέστη χαρακτηριζόταν ως «απουσία», η νέα κατάσταση ελευθερίας του θεωρείται «εξορία».⁹⁸ Από τη στιγμή που ο Ορέστης διεκδίκησε το «Είναι δι' εαυτό», φέρει το βάρος του κόσμου ολομόναχος, χωρίς να μπορεί κανείς να του το ελαφρύνει: ⁹⁹

ΔΙΑΣ : ...Η ελευθερία σου είναι μια αρρώστια που σε κατατρώει, είναι η εξορία σου.

*ΟΡΕΣΤΗΣ : Σωστά το είπες, η εξορία μου.*¹⁰⁰

Ο μόνος τρόπος για να παραμείνει ο Ορέστης στο Άργος, είναι να αποδεχτεί την πρόταση του Δία και να πάρει τη θέση του Αίγισθου ως ρυθμιστή της τάξης που έχει επιβληθεί από τους θεούς. Αυτό όμως θα σήμαινε ότι ο Ορέστης πρέπει να απαρνηθεί τον εαυτό του. Σύμφωνα με τον Νίτσε «αρνιόμαστε τον Θεό, αρνιόμαστε την υπευθυνότητα του Θεού κι έτσι μονάχα θα ελευθερώσουμε τον κόσμο».¹⁰¹ Και ο Ορέστης είναι αποφασισμένος να καταρρίψει την εξουσία του θεού πάνω στους ανθρώπους:

⁹⁶ Σαρτρ (2011), 83

⁹⁷ Σαρτρ (1977), 852

⁹⁸ Bentley (1946), 77

⁹⁹ Σαρτρ (1977), 853

¹⁰⁰ Σαρτρ (2011), 102

¹⁰¹ Το παράθεμα στον Camus (1971), 90

ΟΡΕΣΤΗΣ : Είμαι ξένος για τον ίδιο μου τον εαυτό, το ξέρω. Έξω από τη φύση, ενάντια στη φύση, χωρίς δικαιολογία, χωρίς βοήθεια από κανέναν εκτός από τον εαυτό μου. Αλλά δε θα επιστρέψω κάτω από τη δική σου εξουσία. Είμαι καταδικασμένος να εξουσιάζω τον εαυτό μου.¹⁰²

Ο Ντοστογιέφσκι έγραψε «εάν ο θεός δεν υπάρχει, όλα είναι επιτρεπτά».¹⁰³ Πράγματι όλα είναι επιτρεπτά, και συνεπώς ο άνθρωπος είναι εγκαταλελειμμένος καθώς δεν μπορεί να βρει κάτι να βασιστεί πάνω του. Εάν ο θεός δεν υπάρχει, δεν θα βρούμε καμία αξία ή εντολή που να νομιμοποιεί την ανθρώπινη συμπεριφορά. Ο άνθρωπος είναι μόνος και χωρίς υπερβατική αιτία της ύπαρξής του: είναι καταδικασμένος να είναι ελεύθερος.¹⁰⁴ Έρχεται στη ζωή χωρίς να το επιλέξει, αλλά είναι ελεύθερος να επιλέξει πώς θα ορίσει τη ζωή του και πώς θα εδραιώσει ένα σύνολο αξιών που θεωρεί αποδεκτό και για την υπόλοιπη ανθρωπότητα. Σκοπός του Σαρτρ ήταν κάθε Γάλλος που παρακολούθησε την παράσταση, να συνειδητοποιήσει ότι στον Ορέστη καθρεφτίζεται η δική του ζωή, η δική του χαμένη αξιοπρέπεια. Και αυτό θα μπορούσε να αποτελέσει έναυσμα για εξέγερση ενάντια σε ένα καθεστώς που του στερούσε μια ουσιαστική ζωή και ένα δημιουργικό μέλλον.

Για να είναι ένα έργο ολοκληρωμένο χρειάζεται και η συνεργασία των άλλων, αλλά αυτή η συνεργασία προϋποθέτει την ελευθερία τους και αυτή πρέπει να είναι κεντρικό ζήτημα σε όλα τα έργα των ανθρώπων. Ο Ορέστης για να διδάξει τους Αργείους πρέπει να αυτοεξοριστεί, να διαβεί το δρόμο της γνώσης μόνος του και να ελευθερώσει τον λαό του από τις τύψεις. Ο Ορέστης, αφενός καθιστά σαφές ότι η αυτοεξορία του δηλώνει την άρνησή του να διαιωνίσει την παλιά τάξη αποδεχόμενος το θρόνο του τυράννου και αφετέρου, όπως παρατηρεί η Leonard, παραδίδει στους Αργείους μια ελευθερία που δεν τη θέλουν και επιβάλλει στον εαυτό του «την εξορία σαν έκφραση της κακής πίστης μιας δημοκρατίας που δεν μπορεί να πάρει την ευθύνη για την ελευθερία της»: ¹⁰⁵

¹⁰² Σαρτρ (2011), 102

¹⁰³ Το παράθεμα στον Sartre (2007), 29

¹⁰⁴ Sartre (2007), 29

¹⁰⁵ Το παράθεμα στον Liapis (2014), 36

ΟΡΕΣΤΗΣ : Με βλέπεις, λαέ του Άργους, και καταλαβαίνεις πως το έγκλημά μου μου ανήκει. Βγαίνω στο φως και παίρνω την ευθύνη, το υποστηρίζω θαρραλέα. Το έγκλημά μου είναι ο λόγος που υπάρχω, είναι η πηγή της περηφάνιας μου. Δεν μπορείς ούτε να με τιμωρήσεις, γι' αυτό ούτε να με λυπηθείς. Και γι' αυτό με φοβάσαι. Κι όμως, λαέ μου, σε αγαπώ και τον σκότωσα για σένα... κοιτάξτε : οι πιστές σας μύγες σας έχουν εγκαταλείψει, ήρθαν σε μένα. Αλλά μη φοβάστε, άνθρωποι του Άργους : δε θα καθήσω στο θρόνο του θύματός μου, δε θα πάρω στα αιματοβαμμένα χέρια μου το σκήπτρο του.... Αντίο λαέ μου. Προσπαθήστε να ξαναχτίσετε τις ζωές σας. Όλα είναι καινούργια εδώ, όλα πρέπει να αρχίσουν απ' την αρχή.¹⁰⁶

Ο Ορέστης φεύγει από το Άργος με τη μεγάλη προσδοκία ότι οι άνθρωποι του Άργους, ευρισκόμενοι στο μηδέν, θα μπορέσουν να προσδιορίσουν τον εαυτό τους και την ελευθερία τους. Ο Ορέστης κατόρθωσε να αποτινάξει από πάνω τους τον ζυγό ενός εγκλήματος που ποτέ δε διέπραξαν, αλλά σχεδόν νωχελικά το αποδέχτηκαν, παραχωρώντας το δικαίωμα στον Αίγισθο και την Κλυταιμνήστρα να αποφασίσουν για εκείνους. Ο Ορέστης δεν επιχειρεί να προχωρήσει πέρα από την άρνηση της τρέχουσας τάξης προκειμένου να δημιουργήσει κάτι καινούργιο, όπως το να κυβερνήσει το Άργος με έναν πιο δίκαιο τρόπο. Ο ρόλος του είναι να εκφράσει την αναρχία του «όχι».¹⁰⁷ Σαν μια έσχατη πράξη διεκδίκησης της ελευθερίας, περνά μέσα από το πλήθος με τις Ερινύες προσκολλημένες πάνω του και εξαφανίζεται, δεχόμενος την ελευθερία του ολόψυχα.

Ο Σαρτρ σε συνέντευξή του σχετικά με τις *Μύγες*, η οποία δημοσιεύθηκε στο περιοδικό *Verges* το 1948, αναφέρεται στον Ορέστη ως εξής:

«Δεν είχα καμία πρόθεση να συγκρίνω τον Ορέστη με τον Χριστό. Στην δική μου οπτική ο Ορέστης δεν είναι ήρωας σε κανένα σημείο. Δεν ξέρω καν αν είναι ένας εξαιρετικά προικισμένος άντρας. Αλλά είναι ένας άντρας που δεν επιθυμεί να υπηρετείται από το λαό του, είναι ο πρώτος που παίρνει το δρόμο της ελευθερίας, την ίδια στιγμή που οι μάζες μπορούν και πρέπει να αποκτήσουν

¹⁰⁶ Σαρτρ (2011), 109-10

¹⁰⁷ Liapis (2014), 37

συνείδηση του εαυτού τους. Είναι ο άνθρωπος που με την πράξη του τους έδειξε πρώτος το δρόμο.»¹⁰⁸

Ο Ορέστης του Σαρτρ τελικά δεν αποτελεί μια ηρωική παραβατική μορφή, που διαπράττει αγριότητες για να αποδείξει την εγκληματική του ελευθερία. Είναι ένας χαρακτήρας που αναγνωρίζει την προσωπική του ευθύνη για την άδικη κατάσταση στην οποία τοποθετήθηκε, επιλέγοντας να δράσει και να την αλλάξει, κατακτώντας την προσωπική του ελευθερία.¹⁰⁹

3.2 Ηλέκτρα : δέσμια των τύψεων

Η Ηλέκτρα, που περίμενε τη στιγμή της εκδίκησης δεκαπέντε ολόκληρα χρόνια, αρχίζει τώρα να αμφιβάλλει. Ο Ορέστης, που μέχρι πριν λίγη ώρα, ήταν η μοναδική της ελπίδα για να εκδικηθεί το φόνο του πατέρα της, τώρα, υπό το φως της πράξης του, έχει μεταμορφωθεί σε έναν στυγερό δολοφόνο:

ΗΛΕΚΤΡΑ : Άσε το χέρι μου! Αυτές οι μαύρες σκύλες που μας περικυκλώνουν με φοβίζουν, αλλά όχι όσο εσύ....

ΟΡΕΣΤΗΣ : (Αρπάζοντάς την απ' το μπράτσο) Μην πας, σε ικετεύω. Αν πας, είσαι χαμένη.

ΗΛΕΚΤΡΑ : (Σπρώχνοντάς τον από πάνω της με τη βία) Α! Σε μισώ!¹¹⁰

Εκτός από τα κίνητρα που οδηγούν στην επίτευξη ενός σκοπού, υπάρχουν και τα ελατήρια, τα οποία συνήθως εκλαμβάνονται ως υποκειμενικό γεγονός. Σύμφωνα με τον Σαρτρ δεν αρκεί μόνο η βούληση : πρέπει να βουλόμεθα τη βούληση. Μια ιδεώδης έλλογη πράξη θα ήταν εκείνη που θα εμπνεόταν αποκλειστικά από μια αντικειμενική εκτίμηση της κατάστασης (κίνητρα), ενώ σε μια άλογη πράξη θα κυριαρχούσαν τα ελατήρια.¹¹¹ Αυτό που ώθησε την Ηλέκτρα να συναινέσει στην πράξη της μητροκτονίας ήταν ουσιαστικά ένα

¹⁰⁸ Το παράθεμα στους Rybalka και Jellinek (1976), 197

¹⁰⁹ Ryder (2009), 86

¹¹⁰ Σαρτρ (2011), 91

¹¹¹ Σαρτρ (1977), 697

σύνολο επιθυμιών και παθών : το μίσος και η ντροπή που νιώθει για την κατάσταση που έχει περιέλθει –υπηρετεί το βασιλικό ζεύγος αν και πριγκίπισσα-, το σύμπλεγμα κατωτερότητας που νιώθει σε σχέση με τους νέους άλλων πόλεων της Ελλάδος, ο θυμός για τον πατέρα που της στέρησαν, και όχι η ανάγκη για ελευθερία. Πλέον πρέπει να πορευθεί με μια πράξη που είναι ενάντια σε κάθε ισχύουσα ηθική και θα την ακολουθεί σε όλη της τη ζωή. Στον Ορέστη που διακηρύσσει την ελευθερία του, η Ηλέκτρα απαντά:

ΗΛΕΚΤΡΑ : Ελεύθερος; Εγώ δεν αισθάνομαι ελεύθερη. Μπορείς να κάνεις αυτά όλα που έγιναν να μην έχουν γίνει; Έγινε κάτι που δεν μπορούμε πια να το αλλάξουμε, δεν έχουμε αυτή την ελευθερία. Μπορείς να κάνεις κάτι, ώστε να μην είμαστε για πάντα οι δολοφόνοι της μητέρας μας;¹¹²

Η Ηλέκτρα του Σαρτρ στην τρίτη πράξη, θυμίζει την Ηλέκτρα του Ευριπίδη. Ο Ευριπίδης δεν επιτρέπει κανένα ηρωικό ανάστημα στους χαρακτήρες του, οι οποίοι ζουν με τις αγωνίες και το άγχος των απλών και καθημερινών ανθρώπων.¹¹³ Μετά τη μητροκτονία, τα δυο αδέρφια, απελπισμένα και τσακισμένα στέκονται αντιμέτωπα με την πράξη τους. Ο Ορέστης και η Ηλέκτρα, κάτω από τη δέσμευση της εντολής του Απόλλωνα, αλλά καθοδηγούμενοι κυρίως από μίσος και πικρία, οδηγήθηκαν σε μια πράξη που δεν μπόρεσαν να αντέξουν και πάνω σ' αυτήν τελικά συντρίβονται.¹¹⁴ Στο τέλος, καταλήγουν να αποποιηθούν κάθε ευθύνη για τη μητροκτονία και να θεωρήσουν ότι ο χρησμός του Απόλλωνα δεν ήταν σωστός, αν και ο Ορέστης εκτέλεσε σωστά τις οδηγίες του θεού.

Η Ηλέκτρα στις *Μύγες* πάντα επιθυμούσε τη δολοφονία της μητέρας της, και αυτό παραμένει αμετάβλητο και συνιστά την ουσία της, καθότι σύμφωνα με τον Σαρτρ «η ουσία μου είναι αυτό που υπήρξα». ¹¹⁵ Αλλά μόνο εκείνη μπορεί να αποφασίσει για το νόημα που αυτή η επιθυμία, αυτός ο φόβος, αυτές οι αντικειμενικές θεωρήσεις για τον κόσμο, έχουν για την ίδια τώρα που

¹¹² Σαρτρ (2011), 82-3

¹¹³ Mossman (2001), 377

¹¹⁴ Lesky (2003), 220, 224

¹¹⁵ Σαρτρ (1977), 702

προβάλλονται στο μέλλον της. Και ενώ ο Ορέστης μέσω αυτής της πράξης βλέπει την ελευθερία του να αναδύεται, η Ηλέκτρα σταδιακά υποκύπτει στην κυρίαρχη ηθική της ενοχής και είναι έτοιμη να χαθεί στο σκοτάδι της μετάνοιας. Φτάνει μάλιστα στο σημείο να ισχυριστεί ότι ποτέ δε θέλησε το θάνατο της Κλυταιμίστρας;¹¹⁶

ΟΡΕΣΤΗΣ : ...Ηλέκτρα, μαζί αποφασίσαμε αυτό το φόνο, και μαζί πρέπει να αντέξουμε τις συνέπειες.

*ΗΛΕΚΤΡΑ : Τολμάς να λες πως τον ήθελα αυτό το φόνο;*¹¹⁷

Έτσι, οι Ερινύες βρίσκουν πρόσφορο έδαφος στην ψυχή της, που δεν κατορθώνει να κατακτήσει την προσωπική της ελευθερία και τελικά συμμορφώνεται στην ηθική της μετάνοιας, που τόσα χρόνια αντιμαχόταν. Οι Ερινύες προσφέρονται να της δείξουν έλεος, αν και εκείνη δείξει μετάνοια:

*Έλα! Έλα! Μόνο δυο σκαλοπάτια μας χωρίζουν, θα σε πάρουμε στην αγκαλιά μας, τα φιλιά μας θα ξεσκίσουν την τρυφερή σάρκα σου, και τότε θα έρθει η λησμονιά, θα τα ξεχάσεις όλα μέσα στο καθαρτήριο του πόνου.*¹¹⁸

Μάλιστα, οι Ερινύες του Σαρτρ σαγηνεύουν την Ηλέκτρα με τον χορό τους, που παραλύει κάθε αντίσταση. Ο Σαρτρ υπονοουμένως παραπέμπει στις *Ευμενίδες* του Αισχύλου και στον άγριο χορό¹¹⁹ που στήνουν οι Ερινύες γύρω από τον Ορέστη, που έχει πέσει ικέτης στο ομοίωμα της Αθηνάς. Εκεί οι Ερινύες τραγουδούν έναν «ύμνον δέσμιον», υφαίνοντας γύρω από τον Ορέστη ένα αόρατο δίχτυ, για να τον καταστήσουν υποχείριό τους, να τον οδηγήσουν στην παραφροσύνη και τελικά να τον αφανίσουν.¹²⁰

¹¹⁶ Λιαπής (2015), 12

¹¹⁷ Σαρτρ (2011), 91

¹¹⁸ Σαρτρ (2011), 92

¹¹⁹ *Ευμενίδες* στ.370-6 : οι λέξεις φαίνεται να εμπεριέχουν χορογραφικές υποδείξεις. Οι Ερινύες ανεμίζουν τα βαθύχρωμα(μελανείμοσιν) ενδύματά τους σκορπίζοντας ολόγυρα μια καταχθόνια αίσθηση. Βλ. Sommerstein (2000), 216

¹²⁰ Sommerstein (2000), 200

Ο Δίας εισέρχεται και αυτός με μια ανάλογη προσφορά: εμφανίζει τον εαυτό του σαν φιλεύσπλαχνο θεό που πάντα δείχνει κατανόηση για το ποίμνιό του και είναι πρόθυμος να δεχτεί στην αγκαλιά του όποιον ξεστρατίσει, όποιο έγκλημα και αν τον βαραίνει. Πίσω όμως από τη φιλευσπλαχνία του κρύβεται η δίψα για μετάνοια, η οποία οδηγεί τον άνθρωπο στην αποποίηση των ευθυνών του και στον απόλυτο έλεγχο της ζωής του από το θεό:

ΔΙΑΣ : Μα δε σ' το 'χω πει; Εμένα δε μ' αρέσει να τιμωρώ. Έχω έρθει για να σας σώσω.... Δε σου ζητάω τίποτα, παιδί μου.... ή σχεδόν τίποτα. Αυτό που μπορείς να μου δώσεις με τη μεγαλύτερη ευκολία ! λίγη μετάνοια.¹²¹

Τα αποτελέσματα της δέσμευσης της Ηλέκτρας στέκουν μπροστά της, αλλά δεν μπορεί να τα αντιμετωπίσει. Πρέπει να αναζητήσει μέσα της τη δύναμη να αντισταθεί στη στείρα ηθική που έχει ριζώσει στο Άργος, γιατί κρατά τους ανθρώπους δέσμους στο παρελθόν και δεν τους επιτρέπει να ορίσουν τη ζωή τους και να επιλέξουν ένα προσωπικό σχέδιο ζωής. Η Ηλέκτρα είναι αναγκασμένη να επιλέξει, και το βάρος της επιλογής της βαραίνει αποκλειστικά την ίδια: σύμφωνα με τον Σαρτρ «είμαστε εμείς οι ίδιοι που αποφασίζουμε ποιοι θα είμαστε».¹²² Η ελευθερία έγκειται ακριβώς σε αυτό, ότι δηλαδή ο άνθρωπος είναι ελεύθερος να επιλέξει, και η εκάστοτε επιλογή έχει εντελώς προσωπικό χαρακτήρα, όπως άλλωστε προσωπική είναι, και η ευθύνη για τις συνέπειές της. Άλλωστε οι υπαρξιστές υποστηρίζουν ότι με το να αρνηθεί κάποιος την επιλογή επιλέγει να υπάρχει χωρίς προορισμό: ¹²³

ΟΡΕΣΤΗΣ : Η αδυναμία σου είναι η δύναμή τους. Δεν βλέπεις ότι δεν τολμούν να πουν τίποτα σε μένα; Άκουσέ με : μια φρίκη ανείπωτη έχει πέσει επάνω σου και μας χωρίζει... Κι η αγωνία που σε κατατρώνει, νομίζεις πως θα σταματήσει ποτέ να βασανίζει κι εμένα; Αλλά δεν έχει σημασία. Είμαι ελεύθερος. Πέρα από την αγωνία, πέρα από τις αναμνήσεις. Ελεύθερος. Και είμαι εντάξει με τον εαυτό μου. Δεν

¹²¹ Σαρτρ (2011), 95

¹²² Sartre (2007), 34

¹²³ Wreszin (1961), 41

*πρέπει να μισείς τον εαυτό σου. Ηλέκτρα. Δώσε μου το χέρι σου. Δε θα σ' εγκαταλείψω.*¹²⁴

Σύμφωνα με τον Σαρτρ, ο άνθρωπος δεν έρχεται στον κόσμο ήδη εφοδιασμένος με τα κατηγορήματα της ουσίας του, αλλά δημιουργεί τον εαυτό του και την ουσία του επιλέγοντας τη δική του ηθική.¹²⁵ Η Ηλέκτρα επέλεξε την ηθική της μετάνοιας, μην μπορώντας να αντέξει το βάρος ενός εγκλήματος. Δέσμια της κακής πίστης της, η οποία την κάνει να θεωρεί πως τα δεδομένα του «Είναι καθ' εαυτό» δεν μπορούν να μεταβληθούν, η Ηλέκτρα δεν κατόρθωσε να αναλάβει την ευθύνη και να δει το έγκλημά τους σαν μια πράξη που τους απελευθέρωσε από τα δεσμά της ενοχής και από την ηθική της μετάνοιας, που κυριαρχεί στο Άργος. Έχει ανάγκη από μια αυθεντία που θα ορίζει τη ζωή της, από έναν θεό εξομολογητή, που θα του παραχωρεί το δικαίωμα να εξουσιάζει την αδύναμη ψυχή της. Έτσι, η Ηλέκτρα αποποιείται κάθε ευθύνη για την πράξη τους και τρέχει να ζητήσει προστασία στην αγκαλιά του Δία:

*ΗΛΕΚΤΡΑ : Βοήθεια! Δία, βασιλιά των θεών και των ανθρώπων, βασιλιά μου, πάρε με στα χέρια σου, πάρε με από δω, προστάτεψέ με. Θα υπακούσω στο νόμο σου, θα είμαι σκλάβα σου, κτήμα σου, θα φιλάω τα πόδια και τα γόνατά σου. Προστάτεψέ με από τις μύγες, από τον αδερφό μου, από τον ίδιο μου τον εαυτό, μη μ' αφήνεις μόνη, θα αφιερώσω τη ζωή μου ολόκληρη στη μετάνοια. Μετανιώνω, Δία, μετανιώνω.*¹²⁶

3.3 Δίας : η εξουσία που καταλύθηκε

Ο Δίας, με ανθρώπινη μορφή, εισέρχεται στον ναό, όπου τα δυο αδέρφια έχουν καταφύγει ως ικέτες μετά τη μητροκτονία. Ο Δίας του Σαρτρ δεν είναι ο ακριβοδίκαιος παντοκράτορας που περιμένει ο θεατής βάσει της εμπειρίας του από τις αρχαίες ελληνικές τραγωδίες, αλλά μια δαιμονική οντότητα που σκοπό έχει να βασανίζει τους ανθρώπους.¹²⁷ Με την εμφάνισή του οι Ερινύες

¹²⁴ Σαρτρ (2011), 91

¹²⁵ Sartre (2007), 46

¹²⁶ Σαρτρ (2011), 105

¹²⁷ Λιαπής (2015), 8

παραμερίζουν μπροστά στο θεό των μυγών και της μετάνοιας που μαστίζει το Άργος:

ΔΙΑΣ : κάντε πίσω!

*ΕΡΙΝΥΕΣ : ο αφέντης!*¹²⁸

Ο Δίας προσφέρει στα δυο αδέρφια προστασία από τον όχλο, που ήδη βρίσκεται στις πύλες και ουρλιάζει, αλλά και τη διαβεβαίωση ότι θα συνεχιστεί η βασιλεία των Ατρείδων, και μάλιστα ο Ορέστης και η Ηλέκτρα θα πάρουν τη θέση του Αίγισθου και της Κλυταιμνήστρας, αρκεί βεβαίως να εκφράσουν μεταμέλεια για το έγκλημα της μητροκτονίας. Η επανάσταση ενάντια σε μια εδραιωμένη κατάσταση διατρέχει πάντα τον κίνδυνο να οδηγήσει στη διαίωνιση της εκδίκησης, παρά στην εγκαθίδρυση της δικαιοσύνης, και ο Δίας του Σαρτρ αντιπροσωπεύει αυτόν τον κίνδυνο. Ο Σαρτρ, μέσω του Δία, θέλει να δείξει τη συνειδητοποίηση του κινδύνου ότι η βία δεν είναι ποτέ εγγύηση μιας ριζοσπαστικότητας και ότι μπορεί πάντα να οδηγηθεί στην επιβεβαίωση της παραδοσιακής τάξης της ιεραρχίας και της καταπίεσης.¹²⁹

*ΔΙΑΣ : Εγώ παίζω μαζί σας; Ακούστε καλύτερα τι σας προτείνω : Αν αποκηρύξετε το έγκλημά σας, θα σας παραδώσω το θρόνο του Άργους.*¹³⁰

Ο Δίας, αποκαλύπτοντας όλο το μεγαλείο του, εξαφανίζει τους τοίχους του ναού και φανερώνει στον Ορέστη το βασίλειο του κόσμου και την εξουσία που ασκεί πάνω σε κάθε δημιουργημά του. Τα πάντα διέπονται από αέναους νόμους και υπάρχουν χάρη στην καλοσύνη του θεού, του δημιουργού που ανά πάσα στιγμή μπορεί να καταστρέψει το δημιουργημά του. Η συνεχής παρουσία του Δία ανάμεσα στους ανθρώπους έχει σκοπό τη χειραγωγή τους και οι τύψεις του Αίγισθου, των Αργείων και της Ηλέκτρας, μετά τη μητροκτονία, επικυρώνουν την εξουσία που ασκεί ο θεός στους ανθρώπους.¹³¹ Για τον Ορέστη όμως κάθε εξουσία του θεού έχει καταλυθεί, γιατί καμία δύναμη δεν ασκεί η θεϊκή δικαιοσύνη πάνω σε έναν ελεύθερο άνθρωπο. Ο Σαρτρ υποστηρίζει ότι ο άνθρωπος δεν είναι τίποτε άλλο παρά το υπαρξιακό σχέδιό του: δεν υπάρχει κάποιο ανώτερο, θεϊκό σχέδιο για τον άνθρωπο. Ο άνθρωπος είναι μόνο το

¹²⁸ Σαρτρ (2011), 93

¹²⁹ Ryder (2009), 88

¹³⁰ Σαρτρ (2011), 97

¹³¹ Γκαστή (2005), 104

άθροισμα των πράξεών του, και υπάρχει μόνο στο βαθμό που συνειδητοποιεί τη δυνατότητά του για γνήσια ύπαρξη.¹³²

ΟΡΕΣΤΗΣ : ...Ολόκληρο το σύμπαν που έπλασες δεν είναι αρκετό για να μου βρει άδικο. Είσαι ο βασιλιάς των θεών, των βράχων και των αστεριών, ο βασιλιάς της θάλασσας και του ωκεανού. Αλλά δεν είσαι ο βασιλιάς των ανθρώπων.

ΔΙΑΣ : Δεν είμαι εγώ ο βασιλιάς σου, ξεδιάντροπο σκουλήκι; Ποιος σε δημιούργησε;

ΟΡΕΣΤΗΣ : Εσύ. Αλλά δεν έπρεπε να με πλάσεις ελεύθερο.

ΔΙΑΣ : Σου έδωσα ελευθερία, για να υπηρετείς το θέλημά μου.

ΟΡΕΣΤΗΣ : Μπορεί, αλλά αυτή η ελευθερία γύρισε εναντίον σου. Και τώρα πια δεν μπορούμε να κάνουμε διαφορετικά, ούτε εγώ ούτε εσύ.¹³³

Η επαναστατική στάση του Ορέστη και η αντίστασή του στην εξουσία του Δία, συντρίβει την ιδεολογία της υποταγής που αντιπροσωπεύει ο θεός.¹³⁴ Ο Ορέστης έχει δυο επιλογές: να αφήσει το Άργος να υποφέρει δέσμιο της κακής πίστης και της υποκρισίας ή να διαλέξει να δράσει και να ελευθερώσει τον εαυτό του και το Άργος. Μπορεί να επαναφέρει στους ανθρώπους τη χαμένη τους αξιοπρέπεια, ξεκινώντας με τη δική του επιλογή δράσης και τελικά επεκτείνοντας τις συνέπειες αυτής της επιλογής σε όλη την ανθρωπότητα. Γιατί η πράξη της μητροκτονίας ούτε αποτελεί κληροδότημα της γενιάς του ούτε επιζητεί τη θεϊκή επικύρωση: γκρεμίζει το θρησκευτικό οικοδόμημα του Δία με μια πράξη ελευθερίας, που ακυρώνει κάθε θεϊκή παρέμβαση και υμνεί την ανθρώπινη ελευθερία.

Ο Σαρτρ υποστηρίζει ότι ακόμη και αν ο θεός υπήρχε, δεν θα έκανε καμία διαφορά.¹³⁵ Ο άνθρωπος τοποθετήθηκε σε έναν κόσμο χωρίς θεό, στον οποίο δεν υπάρχουν προκαθορισμένες αξίες, αλλά πρέπει συνεχώς να δημιουργούνται από τον ίδιο τον άνθρωπο. Αυτό το κάνει ο άνθρωπος με τις συνεχείς επιλογές του, λαμβάνοντας υπόψη ότι είναι απόλυτα υπεύθυνος γι' αυτές, όχι μόνο επειδή επιλέγοντας δημιουργεί τη δική του ουσία και δεσμεύεται σε ένα σχέδιο ζωής (life project), αλλά επειδή δεσμεύει και τους άλλους.¹³⁶ Ο άνθρωπος επιλέγοντας

¹³² Sartre (2007), 37

¹³³ Σαρτρ (2011), 100

¹³⁴ Γκαστή (2005), 108

¹³⁵ Sartre (2007), 53

¹³⁶ Hardre (1952), 541

έναν τρόπο ζωής και έναν ηθικό κώδικα, ταυτόχρονα λειτουργεί σαν νομοθέτης και για τον υπόλοιπο κόσμο: δηλώνει πώς θα ήθελε να είναι η ανθρωπότητα σαν σύνολο. Αν ο άνθρωπος κυριαρχήσει στον εαυτό του αξίζει να είναι θεός. Και θα έχει όλες τις τρομερές ευθύνες του θεού, θα είναι υπεύθυνος για τις πράξεις του και θα πλάσει τη δική του μοίρα.¹³⁷ Γιατί η φωνή που διαλαλεί ότι «όλα επιτρέπονται» δεν είναι μια φωνή απελευθέρωσης και χαράς, αλλά μια πικρή διαπίστωση. Η βεβαιότητα ενός Θεού που θα έδινε στη ζωή το νόημά της είναι πιο θελκτική από τη δυνατότητα του να πράττει κανείς το κακό ατιμωρητί.¹³⁸ Στην *Ορέστεια* του Αισχύλου παρατηρούμε τη σταδιακή μεταστροφή όχι μόνο των Ερινύων, που μεταμορφώνονται στις ευεργετικές Ευμενίδες, αλλά και του Δία. Ο Δίας είναι αυτός που προΐσταται των καταστροφών στο πρώτο έργο της τριλογίας¹³⁹ και ο Δίας είναι αυτός που εγκρίνει την παρέμβαση του Απόλλωνα για να προστατεύσει τον Ορέστη από τις Ερινύες. Κι ενώ αρχικά ο Δίας παρουσιάζεται ως εγγυητής του ηθικού νόμου *δράσαντας παθείν*, έπειτα εμφανίζεται να κυρώνει την καταπάτηση αυτού του νόμου: Στον *Αγαμέμνονα*, οι Ερινύες είναι πράκτορες και απεσταλμένες του Δία και των Ολύμπιων θεών,¹⁴⁰ και δεν υπάρχει ίχνος διχογνωμίας μεταξύ τους. Στις *Ευμενίδες*, οι Ερινύες και οι θεοί βρίσκονται σε μεγάλη αντιπαλότητα, διακινδυνεύοντας την θεία τάξη.¹⁴¹ Με την αθώωση του Ορέστη από τον Άρειο Πάγο, επικυρώνεται και μια νέα συμφωνία ανάμεσα στους νέους θεούς και τις πανάρχαιες χθόνιες θεότητες. Στις Ερινύες εκχωρούνται δυνάμεις και δικαιώματα, αλλά πρέπει να αποδεχθούν πλήρως την κυριαρχία των Ολύμπιων θεών και του Δία. Ο χαρακτήρας τους πλέον αλλάζει, και γίνονται οι φύλακες του Άρειου Πάγου και εγγυητές των

¹³⁷ Ridge (1957), 441

¹³⁸ Camus (1969), 58

¹³⁹ ΧΟΡΟΣ : Ακούει όμως κάποιος ύψιστος, είτε ο Απόλλωνας, είτε ο Παν, είτε και ο Ζεύς στέλνει τους Ατρείδες ενάντια στον Πάρη και γύρω απ' τη γυναίκα την πολύαντρη μάχες πολλές, μόχθος βαρύς, τα γόνατα λυγούν και τρώνε σκόνη και πριν φουντώσει το κακό τα κοντάρια συνθλίβονται, και των Ελλήνων και των Τρώων ίσα και όμοια. (Αισχύλος (1989, στ. 55-67)

¹⁴⁰ *Ο Απόλλων, ή ο Παν, ή ο Δίας..στέλνει..την Ερινύα* (Αγ.στ.55-9)

¹⁴¹ Sommerstein (2000), 51

αποφάσεων που ορίζουν τα δικαστήρια.¹⁴² Έτσι η Μοίρα και ο Δίας συμφιλώνονται.

Στις τραγωδίες του Ευριπίδη οι θεοί δεν είναι διόλου πιο λογικοί από τους ανθρώπους.¹⁴³ Για παράδειγμα ο Απόλλων της *Ηλέκτρας* προστάζει τον Ορέστη να σκοτώσει τη μητέρα του, χωρίς αυτό να αποτελεί μια συνετή απόφαση, όπως άλλωστε δηλώνουν οι Διόσκουροι στο τέλος του έργου (στ.1246). Αυτοί οι θεοί κατακλύζονται από ανθρώπινα συναισθήματα αγάπης, μίσους, οργής και ενεργούν βάσει των προσωπικών τους επιθυμιών και όχι μιας κυρίαρχης ηθικής. Ο Σαρτρ υιοθετεί την τόλμη του Ευριπίδη, να κατακρίνει τη θρησκεία και να δηλώσει απερίφραστα ότι τα βίαια και ανεξέλεγκτα στοιχεία που ενυπάρχουν στον άνθρωπο κυβερνούν τον κόσμο. Τα ανθρώπινα πάθη, φορώντας το προσωπίο κάποιου θεού, ορίζουν την ανθρώπινη μοίρα, και μόνο η αποτίναξη αυτού του προσωπίου θα βοηθήσει τον άνθρωπο να κατανοήσει πόσο μάταιη είναι η πίστη του σε κάτι ανώτερο και θεϊκό.

Τέλος, στο θέατρο του Σοφοκλή, οι ήρωες παίρνουν μόνοι τους τις αποφάσεις τους, ως ελεύθεροι άνθρωποι,¹⁴⁴ σε έναν κόσμο που κυβερνάται ασαφώς από τους θεούς με σαφή όμως έλλειψη θεοδικίας. Οι θεοί χρησιμοδοτούν, αλλά ο χαρακτήρας και οι επιλογές του κάθε ανθρώπου ορίζουν τη μοίρα του και τον οδηγούν στα μονοπάτια της εκπλήρωσης των χρησμών. Ο Ορέστης αναφέρει ότι ο Απόλλωνας του έδωσε χρησμό για να εκδικηθεί τους δολοφόνους του πατέρα

¹⁴² Fontenrose (1971), 103

¹⁴³ Η Αφροδίτη στον *Ιππόλυτο* ή ο Διόνυσος στις *Βάκχες* μιμούνται τους θνητούς στην οργή τους, εκδικούμενοι με υπερβολικά παραδειγματικό τρόπο αυτούς που τόλμησαν να αντισταθούν στην ισχύ τους ή να αρνηθούν τη θεικότητά τους. Ενώ, στον *Ηρακλή* η Ήρα αφανίζει από καθαρό καπρίτσιο έναν ευεργέτη της ανθρωπότητας. Βλ. Said (2001), 205

¹⁴⁴ Η Αντιγόνη μόνη της αποφάσισε να παρακούσει τους νόμους του Κρέοντα και να θάψει τον αδερφό της εμμένοντας στην απόφασή της, παρά τις απειλές και τις παρακλήσεις των γύρω της, και έτσι με απόλυτη συναίσθηση κατεβαίνει στον Άδη. Ο Οιδίποδας αποφασίζει να φτάσει στην αλήθεια, παρά τις προειδοποιήσεις του Τειρεσία και τις παρακλήσεις της Ιοκάστης, και τυφλώνεται από το βάρος της αλήθειας.

του¹⁴⁵, ο τρόπος όμως που μεγάλωσε και γαλουχήθηκε με την ιδέα της εκδίκησης¹⁴⁶, τον οδήγησε στην τελική απόφαση της μητροκτονίας.

Ο Σαρτρ εκμεταλλεύεται το μύθο των Ατρείδων και το συγκεκριμένο επεισόδιο της μητροκτονίας για να καταρρίψει το μύθο της θρησκείας και την πλήρους υποταγής σε κάθε μορφή εξουσίας - η οποία είτε υποκινείται από πολιτικά είτε θρησκευτικά συμφέροντα - κρατά δέσμους τους ανθρώπους καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής τους. Ο Σαρτρ διακηρύσσει την απόλυτη ελευθερία του ανθρώπου, την απόλυτη ευθύνη του για κάθε πράξη του, εκτός από αυτή της γέννησής του. Ο άνθρωπος είναι μόνος και αβοήθητος αλλά αυτό δε σημαίνει ότι είναι παρατημένος και παθητικός σε ένα εχθρικό σύμπαν. Είναι δεσμευμένος σε έναν κόσμο του οποίου φέρει την απόλυτη ευθύνη, χωρίς τη δύναμη να απαλλαγεί έστω για μια στιγμή από αυτή την ευθύνη, και πρέπει να αναζητήσει τον τρόπο να είναι μέσα στον κόσμο, χωρίς να στηρίζεται σε καμία ανώτερη δύναμη παρά μόνο στον εαυτό του.¹⁴⁷

3.4 Αργείοι

Ο λαός του Άργους μαστίζεται από έλλειψη προσωπικής ελευθερίας. Αν έπρεπε αυτοί οι άνθρωποι να βασιστούν στη δική τους κρίση και δικαιοσύνη, θα ήταν φοβισμένοι, χαμένοι και μόνοι.¹⁴⁸ Οι Αργείοι αποτελούν ένα κορυφαίο παράδειγμα ματαίωσης της ανθρώπινης προσπάθειας για συγκρότηση ενός συνειδητού, υποκειμενικού σχεδίου ζωής. Η πλειοψηφία των Αργείων δεν είναι κυριολεκτικά συνένοχοι στο έγκλημα του βασιλικού ζεύγους ούτε και συνοδοιπόροι της πολιτικής του. Παρόλα αυτά υποκύπτουν «στο επίσημο δόγμα

¹⁴⁵ Όταν λοιπόν έφτασα στο Πυθικό μαντείο, για να μάθω με ποιο τρόπο για τον πατέρα μου εκδίκηση θα έπαιρνα απ' τους δολοφόνους του, μου 'δωσε ο Φοίβος τέτοιους χρησμούς, που ευθύς θ' ακούσεις : μόνος μου, χωρίς ασπίδες και στρατό να έχω, με δόλους τις δίκαιες σφαγές να κάμω με τα χέρια μου. (Σοφοκλής (2007), στ.32-7)

¹⁴⁶ ...απ' όπου εγώ κάποτε μετά του πατέρα σου το φόνο σε πήρα από την ομοαίματη αδερφή σου, σε μετέφερα, σ' έσωσα και σ' ανάθρεψα ως αυτήν την ηλικία εκδικητή του φόνου του πατέρα σου. (Σοφοκλής (2007), στ.11-4)

¹⁴⁷ Σαρτρ (1977), 853

¹⁴⁸ Kahn (1949), 6

ενός προπατορικού αμαρτήματος, όπως η ενοχή που όλοι τη μοιράζονται ισότιμα».¹⁴⁹ Αρνήθηκαν να εναντιωθούν στην προσπάθεια του Αίγισθου να μεταθέσει σε αυτούς την ευθύνη και τις τύψεις για το φόνο του Αγαμέμνονα και αρκέστηκαν να ορίσουν το βασιλικό ζεύγος ρυθμιστή της μοίρας τους και να του επιτρέψουν να τους εξομοιώσει μαζί του όσον αφορά το βαθμό της ενοχής τους. Αποδέχτηκαν σιωπηρά μια ενοχή που δεν τους άνηκε και υπάκουα έπαιρναν μέρος στην ετήσια τελετουργία που καλλιεργούσε τις συλλογικές τύψεις τους για ένα έγκλημα που δε διέπραξαν:

*ΕΝΑΣ ΑΝΤΡΑΣ : (πέφτοντας στα γόνατα). Βρωμάω! Βρωμάω! Είμαι ένα βρωμερό σάπιο κουφάρι! Κοιτάζτε, οι μύγες μαζεύονται γύρω μου σαν κοράκια! Ελάτε μύγες εκδικήτριες, τσιμπάτε, γδάρτε, ξεσκίστε, φάτε τη σάρκα μου μέχρι να φανεί η σιχαμερή καρδιά μου. Είμαι αμαρτωλός, είμαι φριχτά αμαρτωλός, είμαι ένα αηδιαστικό σίχαμα, ένας βρωμερός σωρός από σκουπίδια!*¹⁵⁰

Σύμφωνα με τον Σαρτρ καθένας που κατασκευάζει ντετερμινιστικές θεωρίες για να κρυφτεί πίσω από το πρόσχημα ενός σύμπαντος που λειτουργεί αιτιοκρατικά και προκαθορισμένα, λειτουργεί με κακή πίστη.¹⁵¹ Ο λαός του Άργους μαστίζεται από κακόβουλους θεούς και βασιλιάδες, από τις μύγες που τον κρατάνε δέσμιο της μετάνοιας για ένα έγκλημα που δεν διέπραξε, αλλά είναι πρόθυμος να μοιραστεί τις συνέπειες με το βασιλικό ζεύγος, παραδομένος στην αδράνεια που γεννά η κακή πίστη:

ΟΡΕΣΤΗΣ : ... Ο Αίγισθος... μετανοεί;

*ΔΙΑΣ : Ο Αίγισθος; Πολύ αμφιβάλλω. Αλλά τι σημασία έχει; Ολόκληρη η πόλη μετανοεί για λογαριασμό του. Τη μετάνοια τη μετράμε με το κιλό.*¹⁵²

Ο υπαρξισμός υποστηρίζει ότι ο κάθε άνθρωπος επιλέγει στην παρουσία του άλλου. Επιθυμώντας την ελευθερία, ανακαλύπτει ότι εξαρτάται ολοκληρωτικά

¹⁴⁹ Liapis (2014), 37

¹⁵⁰ Σαρτρ (2011), 40-1

¹⁵¹ Sartre (2007), 47

¹⁵² Σαρτρ (2011), 11

από την ελευθερία των άλλων, δημιουργώντας μια αμφίδρομη σχέση.¹⁵³ Ο άνθρωπος, όντας ελεύθερος, είναι υποχρεωμένος να επιθυμεί και την ελευθερία των άλλων, γιατί μόνο μέσα από την ελευθερία των άλλων μπορεί να πραγματοποιήσει το σχέδιο που έχει επιλέξει για τη ζωή του. Το κίνητρο του Ορέστη δεν υπήρξε η εκδίκηση, αλλά η ελευθερία του ίδιου και των Αργείων, καθώς θέλησε να τους απαλλάξει από ένα έγκλημα, στο οποίο περίτεχνα ενεπλάκησαν από τους πραγματικούς ενόχους. Δεν χρειάζεται ούτε τη θεία χάρη, ούτε και την απόφαση ενός δικαστηρίου, που θα τον απαλλάξει από τις τύψεις του, όπως ο Ορέστης του Αισχύλου και του Ευριπίδη, γιατί η πράξη του επιβεβαιώνει την ελευθερία του.

ΟΡΕΣΤΗΣ : Ήρθα να διεκδικήσω το βασίλειό μου, αλλά εσείς με απορρίψατε, γιατί δεν ήμουν ένας από εσάς. Τώρα όμως είμαι ένας από σας, μας ενώνει δεσμός αίματος, κι αξίζω να γίνω βασιλιάς σας... Μη φοβάστε πια τους νεκρούς σας, είναι οι δικοί μου νεκροί. Κοιτάξτε : οι πιστές σας οι μύγες σας έχουν εγκαταλείψει, ήρθαν σε μένα...¹⁵⁴

Ελεύθερη επιλογή σημαίνει ταυτόχρονα και δέσμευση σε ένα σύνολο αξιών που επιθυμούμε να εδραιώσουμε στην ανθρώπινη επικράτεια.¹⁵⁵ Δεν υπάρχει προκαθορισμένη ανθρώπινη φύση: ο άνθρωπος με τις επιλογές του δίνει το παράδειγμα για τις αξίες που επιθυμεί να διέπουν την ανθρωπότητα. Ο Ορέστης φεύγει αφήνοντας τους Αργείους χωρίς βασιλιά που θα ορίζει το μέλλον τους, χωρίς τις μύγες που τους βασανίζουν, χωρίς τύψεις για τη ζωή. Ο MacCall, με μια πολιτική ανάγνωση του έργου, θεωρεί την παραίτηση του Ορέστη στο τέλος του έργου ως κατηγορητήριο στο ναζισμό και το καθεστώς Vichy. Μια τέτοια ανάγνωση είχε ενθαρρύνει και ο ίδιος ο Σαρτρ, ο οποίος δήλωσε με την ευκαιρία της αναβίωσης των *Μυγών* το 1951, ότι το έργο του «προσπάθησε να συμβάλει [...] στην εξάλειψη αυτής της ασθένειας της μετάνοιας, αυτής της εγκατάλειψης στην ντροπή, που το καθεστώς Vichy είχε οδηγήσει τους Γάλλους».¹⁵⁶ Στο τέλος

¹⁵³ Sartre (2007), 48

¹⁵⁴ Σαρτρ (2011), 109-10

¹⁵⁵ Sartre (2007), 43

¹⁵⁶ Το παράθεμα στον Liapis (2014), 37

του έργου, οι πολίτες του Άργους εξαγριωμένοι περιμένουν τον Ορέστη για να τον λιθοβολήσουν. Με τις μύγες κολλημένες πάνω του, περνά μέσα από το πλήθος, που υποχωρεί από το θέαμα. Με τη φυγή του, οι Αργείοι μένουν μόνοι με την πρόκληση να μην αφεθούν ξανά στις παροτρύνσεις του Δία, αλλά να αποκτήσουν τη συνείδηση του εαυτού τους και να κατακτήσουν την ελευθερία τους:

ΟΡΕΣΤΗΣ : Αντίο, λαέ μου, προσπαθήστε να ξαναχτίσετε τις ζωές σας, όλα είναι καινούργια εδώ, όλα πρέπει να αρχίσουν απ' την αρχή.¹⁵⁷

¹⁵⁷ Σαρτρ (2011), 110

Επίλογος

Ο Σαρτρ γράφει τις *Μύγες*, ένα θεατρικό έργο, το οποίο αποτελεί ύμνο στην υπαρξιακή ελευθερία. Παρακολουθώντας την ιστορία του Ορέστη στοχεύει στην αφύπνιση των Γάλλων, αλλά και όλης της ανθρωπότητας, αναδεικνύοντας ταυτόχρονα τη διαφορετικότητα του Ορέστη σε σχέση με τον κλασικό μύθο, όπως αυτός είχε παγιωθεί μέσα από την αρχαία ελληνική δραματουργία.

Ο Ορέστης του Σαρτρ φτάνει στο Άργος ελεύθερος από την υποχρεωτική δέσμευση του μύθου, που του επιβάλλει το ρόλο του μητροκτόνου. Όμως τον βασανίζει η έλλειψη αναμνήσεων που θα του δώσει μια θέση στον κόσμο. Έρχεται αντιμέτωπος με τη νοσηρή κατάσταση που επικρατεί στο Άργος και οδηγείται σταδιακά στην επιθυμία να δράσει και να κατακτήσει την προσωπική του ελευθερία, αλλά και να δείξει στους κατοίκους του Άργους τον τρόπο για να ελευθερωθούν και οι ίδιοι.

Η δολοφονία της Κλυταιμνήστρας είναι η πράξη με την οποία ο Ορέστης αυτοπροσδιορίζεται υπαρκτικά. Ο Ορέστης είναι το μόνο πρόσωπο του έργου που δέχεται την απόλυτη ευθύνη της μητροκτονίας, χωρίς να νιώθει τύψεις, γιατί είναι η δική του πράξη και για την οποία αναλαμβάνει πλήρως την ευθύνη. Όμως αναγκάζεται να διαβεί και πάλι μόνος το μονοπάτι της ελευθερίας. Οι συνέπειες της μητροκτονίας για τους άλλους δεν επιβεβαιώνουν τις προσδοκίες του. Η Ηλέκτρα βυθίζεται στην απόγνωση και τις τύψεις, μην μπορώντας να αντέξει το βάρος μιας τέτοιας πράξης. Οι Αργείοι μένουν μόνοι, χωρίς κάποιον βασιλιά να τους υποδεικνύει τι πρέπει να κάνουν. Έτσι πρέπει να αποφασίσουν: θα συνεχίσουν να ζουν υπό το καθεστώς τρόμου που έχει επιβάλλει ο Δίας ή θα ακολουθήσουν το παράδειγμα του Ορέστη και θα ελευθερώσουν τους εαυτούς τους από κάθε μορφή εξουσίας; Η σημαντικότερη όμως συνέπεια της πράξης του Ορέστη είναι ότι καταλύθηκε η εξουσία του θεού. Μόλις ο άνθρωπος συνειδητοποιήσει την ελευθερία του, ο θεός γίνεται αδύναμος απέναντί του. Έτσι και ο Δίας, από τη στιγμή που ο Ορέστης αυτοπροσδιορίστηκε, έχασε κάθε

εξουσία πάνω του, δεν μπόρεσε να τον νουθετήσει ούτε με τις απειλές, ούτε και με την υποκριτική του προσφορά για βοήθεια.

Τέλος, μια άλλη σημαντική παράμετρος του έργου, υπήρξε ο κοινωνικός και πολιτικός χαρακτήρας του. Ο Σαρτρ εκμεταλλεύτηκε τον αρχαίο μύθο για να δώσει ένα μάθημα αντίστασης στους Γάλλους και να τους παρακινήσει να αποτινάξουν από πάνω τους το ζυγό της δουλείας. Οι μύγες, το σύμβολο των παρασιτικών και μικροπρεπών τύψεων που βασανίζουν τους Αργείους καθημερινά, αποτυπώνουν και το συνεχές βασανιστήριο των Γάλλων από τις τύψεις που τους έχουν επιβάλλει οι υποστηρικτές του καθεστώτος Vichy. Ο Σαρτρ θέλοντας να αναδείξει τον σκοταδισμό στον οποίο οδηγούνται οι Γάλλοι, επιλέγει να αντικαταστήσει τις Ερινύες, οι οποίες εμφανίζονται μετά τη μητροκτονία στον Αισχύλο, με τις μύγες που κατατρώνε καθημερινά τους Αργείους και τους κρατάνε δέσμους μιας καταπιεστικής εξουσίας. Ο Ορέστης για να κατακτήσει την προσωπική του ελευθερία αποφάσισε να διαπράξει το πιο αδιανόητο έγκλημα, να σκοτώσει τη μητέρα του. Οι Γάλλοι οφείλουν λοιπόν, ακολουθώντας το παράδειγμα αντίστασης του Ορέστη, να υψώσουν το ανάστημά τους απέναντι σε ένα καθεστώς που τους εκμηδενίζει και να πολεμήσουν για την ελευθερία τους.

Βιβλιογραφία

- Bentley, E. 1946 «Jean-Paul Sartre, Dramatist : The Thinker as Playwright», *The Kenyon Review* 8.1 : 66-79
- Burdick, D.M. 1959 «Concept of Character in Giraudoux's "Electre" and Sartre's "Les Mouches"», *The French Review* 33.2 : 131-136
- Camus, A. 1969. *Ο Μύθος του Σίσυφου: δοκίμιο πάνω στο παράλογο*, μετάφρ. Β. Χατζηδημητρίου. Αθήνα: Μπουκουμάνης.
- Camus, A. 1971. *Ο Επαναστατημένος Άνθρωπος*, μετάφρ. Τζ. Τσιακίρη. Αθήνα.
- Easterling, P. E. και Knox B. M. W. 2000. *Ιστορία της αρχαίας ελληνικής λογοτεχνίας*, μετάφρ. Χρ. Γρίμπας κ.ά. επιμέλ. Α. Στεφανής 5^η εκδ. Αθήνα: Παπαδήμας.
- Fontenrose, J. 1971 «Gods and Men in the Oresteia», *Transactions and Proceedings of the American Philological Association* 102 : 71-109
- Gardner, S. 2009 *Sartre's Being and Nothingness : a reader's guide* New York : Continuum
- Gore, K. O. 1967 «The Theatre of Sartre : 1940-65», *Books Abroad* 41.2 : 133-149
- Hardre, J. 1952 «Sartre's Existentialism and Humanism», *Studies in Philology* 49.3 : 534-547
- Ireland, J. 1998 «Freedom as Passion : Sartre's Mystery Plays», *Theatre Journal* 50.3 : 335-348
- Kahn, L.W. 1949 «Freedom: An Existentialist and an Idealist View (Sartre's Les Mouches and Schiller's Wilhelm Tell)», *PMLA* 64.1 : 5-14
- Kaufmann, W. 1964 «Nietzsche between Homer and Sartre : Five Treatments of the Orestes Story», *Revue Internationale de Philosophie* 18 : 50-73
- Lesky, A. 1987. *Η τραγική ποίηση των Αρχαίων Ελλήνων : από τη γένεση του είδους ως τον Σοφοκλή* τόμ. Α'-Β' μετάφρ. Ν.Χ. Χουρμουζιάδης, Αθήνα: ΜΙΕΤ.

- Liapis, V. 2014. «Orestes and Nothingness: Yiannis Ritsos 'Orestes', Greek Tragedy, and Existentialism», *International Journal of the Classical Tradition* 21: 121-158
- Macann, C. 1993 *Four Phenomenological Philosophers : Husserl, Heidegger, Sartre, Merleau-Ponty*. London : Routledge
- Mossman, J. 2001 «Women's Speech in Greek Tragedy : The Case of Electra and Clytemnestra in Euripides' "Electra"», *The Classical Quarterly* 51.2 : 374-384
- Ridge, G.R. 1957 «Meaningful Choice in Sartre's Drama», *The French Review* 30.6 : 435-441
- Nietzsche, F. 1958. *Έτσι Μίλησεν ο Ζαρατούστρα: Ένα βιβλίο για όλους και για κανέναν*. Μετάφρ. Α. Δικταίος. Αθήνα: Δωδώνη.
- Rybalka, M. και Jellinek F. (trans.) 1976. *Jean-Paul Sartre : Sartre on Theatre* New York : Pantheon Books
- Ryder, A. 2009. «Sartre's Theater of Resistance: *Les Mouches* and the Deadlock of Collective Responsibility», *Sartre Studies International* 15.2: 78-95
- Said, S. κ.ά. 2001. *Ιστορία της Ελληνικής λογοτεχνίας*, τόμ. Α', μετάφρ. Ξανθάκη-Καραμάνου, Γ. 2^η εκδ. Αθήνα : Παπαζήσης.
- Sartre, J.P. 2007. *Existentialism is a Humanism*, μετάφρ. Macomber, C. New Haven and London : Yale University Press
- Sartre, J.P. 1977. *Το Είναι και το Μηδέν: Δοκίμιο Φαινομενολογικής Οντολογίας* μετάφρ. Κ Παπαγιώργης. Αθήνα
- Sommerstein, A. H. 2000. *Αισχύλου Ευμενίδες*, μετάφρ. Γεωργαντζόγλου, Ν. Αθήνα : Καρδαμίτσας.
- Wreszin, M. 1961 «Jean-Paul Sartre: Philosopher as Dramatist», *The Tulane Drama Review* 5.3 : 34-57
- Αισχύλος, 1989. *Ορέστεια: Αγαμέμνων, Χοηφόροι, Ευμενίδες*. Μετάφρ. Κ.Χ. Μύρης. Αθήνα: Εστία
- Αναστασιάδης, Γ. (επιμ) 2002. *Η Μεγάλη Ιστορία του 20^{ου} Αιώνα: ο Β' Παγκόσμιος Πόλεμος*. Τομ. 4 Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα
- Γκαστή, Ε. (2005) «Οι Μύγες του Σαρτρ και τα τραγικά του πρότυπα συγκριτικές παρατηρήσεις» *Δωδώνη* 34: 1-11
- Ευριπίδης, 1910. *Ευριπίδη Ηλέκτρα*, μετάφρ. Α. Τανάγρας, Αθήνα: Φέξης.

Λιαπής, Β. 2016α *Οι Ατρείδες, ο Υπαρξισμός και ο Μοντερνισμός*, «Ζαν Πωλ Σαρτρ : Οι Μύγες» : Οδηγός μελέτης. Λευκωσία : Ανοικτό Πανεπιστήμιο Κύπρου

Μαυρόπουλος, Θ. (2007) *Αρχαία Ελληνική Δραματική Ποίηση : Σοφοκλής Ηλέκτρα*
Αθήνα : Ζήτρος

Μπακονικόλα – Γεωργοπούλου, Χ. 1991 «Από το Είναι και το Μηδέν στο θέατρο του Sartre», *Φιλοσοφία και δραματουργία*, 2^η εκδ. Αθήνα : Κέδρος

Σαρτρ. Ζ. Π. 2011. *Οι Μύγες*, μετάφρ. Μ. Ζήρα. Λευκωσία : Ανοικτό Πανεπιστήμιο Κύπρου

Σοφοκλής, 2007. *Σοφοκλής Ηλέκτρα*, μεταφρ. Μαυρόπουλος Θ, Αθήνα

Χατζηδημητρίου, Δ. 2011 *Υποκείμενο και Ύπαρξη : J.-P. Sartre και Γ. Ρίτσος : Οι δυο εκδοχές του Ορέστη*. Μεταπτυχιακή διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

<https://sciencearchives.wordpress.com>